

Σχολή Νομικής

Τομέας Δημοσίου Δικαίου

Ατομικά & Κοινωνικά Δικαιώματα

Καθηγητής : Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος
Περίοδος Δεκέμβριος 2004 – Ιούνιος 2005

Αναγκαστική Εργασία

Κρητικού Μανδάνη
Α.Μ. 1340200100292

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Το δικαίωμα εργασίας

Απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας και Διεθνές Δίκαιο.

Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας κατά το Σύνταγμα

Η περίοδος μέχρι το 1975

Η θέσπιση της διάταξης του άρθρου 22 παρ. 3 του Συντάγματος 1975

Φορέας του δικαιώματος του άρθρου 22 παρ. 4

Ο αποδέκτης της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας

Οι όροι της απαγόρευσης

A. Έννοια της εργασίας

B. Έννοια καταναγκασμού

Η νομική σημασία της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας

Επίταξη προσωπικών υπηρεσιών

Ιστορικά

Προϋποθέσεις επίταξης προσωπικών υπηρεσιών

Διαδικαστικές προϋποθέσεις

Ουσιαστικές προϋποθέσεις

Πόλεμος

Επιστράτευση

Αντιμέτωπιση αμυντικών αναγκών

Επείγουσα κοινωνική ανάγκη από θεομηνία

Ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία

Προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης

Η επιβολή υποχρεώσεων σε ιδιαίτερες κατηγορίες ατόμων

Αναγκαστική εργασία στρατιωτικών

Η εργασία των φυλακισμένων

Αρχή της αναλογικότητας

Αναστολή ισχύος του άρθρου 22 παρ.4 Σ

Γερμανικό δίκαιο

Γαλλικό δίκαιο

Αμερικανικό δίκαιο

Η τομή των άρθρων 22 παρ. 4 και 23 παρ. 2

Περιπτώσεις πολιτικής επιστράτευσης απεργών

Η υπόθεση των οδηγών βυτιοφόρων δημόσιας χρήσης

Η υπόθεση της Ολυμπιακής Αεροπορίας

Η πολιτική επιστράτευση ως προσβολή της συνδικαλιστικής ελευθερίας

Επίλογος

Conclusion

Βιβλιογραφία

Νομολογία

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται το θέμα της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας, έτσι όπως αυτός καθιερώνεται στο Σύνταγμα του 1975, σε συνάρτηση με διατάξεις του συμβατικού Διεθνούς Δικαίου, αλλά και τον θεσμό της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών ή πολιτικής επιστράτευσης κατά την ορολογία του κοινού δικαίου καθώς και την σχέση του άρθρου 22 παρ. 4 εδ β' με το άρθρο 23 παρ. 2 (δικαίωμα απεργίας).

Γεγονός είναι ότι η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, σε αντίθεση με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, έχει απασχολήσει ελάχιστα μέχρι τώρα, τόσο τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, όσο και τη θεωρία του συνταγματικού δικαίου στη χώρα μας. Και τούτο δεν είναι περίεργο, αφού η επίταξη υπηρεσιών χρησιμοποιείται σχετικά συχνά από την κρατική εξουσία, για την καταστολή απεργιών, με τρόπο που έχει προκαλέσει μάλιστα πολλές αντιδράσεις και σε περιπτώσεις με ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον.

Πιο αναλυτικά, στην εργασία αυτή εξετάζεται η έννοια της αναγκαστικής εργασίας, οι όροι αλλά και τα όρια της απαγόρευσης, οι εξαιρέσεις που προβλέπονται, όπως είναι η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, και οι προϋποθέσεις των εξαιρέσεων αυτών, αλλά και το συχνό στην πράξη φαινόμενο της πολιτικής επιστράτευσης. Τέλος, επιχειρείται μια συγκριτική επισκόπηση, σε σχέση με το γερμανικό, γαλλικό και αμερικανικό δίκαιο.

Το δικαίωμα εργασίας

Η παραγωγή και κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών είναι συστατικό στοιχείο και χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρώπινης κοινωνίας. Ανάλογη είναι η σημασία της οικονομικής ελευθερίας. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα εκάστου <<να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη>>. Εκτός από τη γενική κατοχύρωση του δικαιώματος συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας και της ελευθερίας της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας, το Σύνταγμα κατοχυρώνει δικαιώματα που περιέχουν σπουδαίες ειδικές πλευρές της

οικονομικής ελευθερίας, όπως το δικαίωμα εργασίας ως ελευθερία εργασίας και επαγγελματική ελευθερία.

Η εργασία ως μέσο βιοπορισμού και ψυχικής ικανοποίησης και ολοκλήρωσης κατέχει κεντρική θέση στη ζωή του ανθρώπου, ενώ ανέκαθεν θεωρείτο επιτακτικός νόμος της φύσης.¹ Μέσα από την εργασία ο άνθρωπος όχι μόνο εξασφαλίζει τα απαραίτητα για την επιβίωσή του υλικά αγαθά, και μαζί με αυτά αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, αλλά και ικανοποιεί πνευματικές του ανησυχίες, αναπτύσσει κοινωνική δράση και εκπληρώνει τις υποχρεώσεις και τους στόχους του ως ατόμου και ως μέλους της κοινωνίας.

Η συνταγματική προστασία της εργασίας είναι εντούτοις σχετικά πρόσφατη και ποικίλλει σε έκταση στα διάφορα Συντάγματα. Στη χώρα μας, διάταξη σχετική με την εργασία περιείχε για πρώτη φορά το σύνταγμα του 1927², που αναφερόταν όμως αποκλειστικά στην υποχρέωση του κράτους να την προστατεύει: «Η εργασία, ή τε πνευματική και σωματική, διατελεί υπό την προστασίαν του κράτους, μεριμνώντας συστηματικώς υπέρ της ηθικής και υλικής εξυψώσεως των εργαζομένων τάξεων, αστικών και αγροτικών». Το σύνταγμα του 1952 δεν περιείχε καμία σχετική διάταξη. Αντιθέτως, το ισχύον Σύνταγμα αφενός προστατεύει στο άρθρο 5 παρ. 1 την οικονομική ελευθερία εν γένει και αφετέρου περιέχει ειδική (και γι' αυτό υπερέχουσα) διάταξη στο άρθρο 22 για την εργασία.³

Ως εργασία νοείται το σύνολο των ενεργειών του ανθρώπου που αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην παραγωγή οικονομικά αποτιμητού αποτελέσματος. Ο παραπάνω ορισμός κατευθύνεται κυρίως στην οικονομική έννοια της εργασίας την οποία αναφέρεται και ο συντακτικός νομοθέτης στο άρθρο 22. Η εθελοντική εργασία αποτελεί συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας και προστατεύεται από το άρθρο 5 παρ. 1. Ο όρος εργασία περιλαμβάνει τόσο την ευκαιριακή όσο και την συστηματική δραστηριότητα, ενώ το είδος της εργασίας είναι αδιάφορο. Μπορεί να είναι πνευματική ή σωματική/ χειρωνακτική, να συνίσταται σε θετική ενέργεια ή απλή παρουσία σε έναν τόπο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι εργασία και επάγγελμα, αν και συνδέονται πολύ στενά, δεν ταυτίζονται. Από οντολογικής απόψεως, το επάγγελμα είναι ιδιότητα, ενώ η εργασία ανθρώπινη ενέργεια. Η δε συνταγματική προστασία της εργασίας είναι οπωσδήποτε

¹ Η φυγοπονία εξήγειρε πάντα την αντίδραση των υγιώς σκεπτόμενων ανθρώπων, βλ. Ησίοδος, Έργα και Ημέραι, 309.

² Άρθρο 22. Ταυτόσημη διάταξη περιείχε και το άρθρο 23 του θνησιγενούς Συντάγματος του 1925/1926

³ Π Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Β', σελ. 909 επ

ευρύτερη και δεν περιορίζεται μόνο στην κατ' επάγγελμα παρεχόμενη εργασία. Όπως προκύπτει από την συνδυασμένη ερμηνεία των άρθρων 5 παρ. 1(ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και 22 παρ. 1(συνταγματική προστασία της εργασίας) την επαγγελματική ελευθερία, η οποία περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής και άσκησης επαγγέλματος.

Η εργασία έχει χαρακτήρα διπτό, οικονομικό και κοινωνικό. Ο οικονομικός της χαρακτήρας έγκειται στην ιδιότητά της ως συντελεστή της παραγωγής, αφού η εργασία αποτελεί βιοποριστικό μέσο για την συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού. Συνδεδεμένη με την ανθρώπινη υπόσταση προσλαμβάνει έντονο κοινωνικό περιεχόμενο. Απαραίτητη για την ύπαρξη, την επιβίωση του ανθρώπου, η εργασία ανήκει στα φύσει κοινωνικά αγαθά, στα αγαθά που από την σημασία και το περιεχόμενο τους πρέπει να ανήκουν σε όλους. Όμως η εργασία στο υπάρχον κοινωνικοοικονομικό σύστημα δεν ανήκει στα θέσει κοινωνικά αγαθά. Ο προσδιορισμός των θέσεων, των όρων, της αμοιβής εργασίας γίνεται κατά βάση με κριτήρια οικονομικά. Στον εργασιακό χώρο επικρατούν τα οικονομικά κριτήρια που εμποδίζουν τον χαρακτηρισμό του δικαιώματος εργασίας ως κοινωνικού αγαθού. Για τους λόγους αυτούς ορθότερη είναι η κατάταξη του στον οικονομικό χώρο, χωρίς ασφαλώς να παραγνωρίζεται η τεράστια κοινωνική σημασία της. Δεν είναι επομένως κοινωνικό στην κυριολεξία του όρου δικαίωμα η εργασία, παρά το ότι πάρα πολύ συχνά χαρακτηρίζεται με τον όρο αυτό.

Ως οικονομικό δικαίωμα η εργασία έχει αμυντική, προστατευτική και διεκδικητική διάσταση. Πιο συγκεκριμένα, το δικαίωμα εργασίας προστατεύεται ως αμυντικό δικαίωμα, ως προστασία δηλαδή της ήδη υπάρχουσας θέσης εργασίας και ως τέτοιο στρέφεται καταρχήν κατά του κράτους, παράλληλα όμως στρέφεται και κατά του ιδιώτη - εργοδότη, κατά της ιδιωτικής εξουσίας. Το δικαίωμα εργασίας αναγνωρίζεται επίσης ως δικαίωμα προστατευτικό. Η εργασία έχει αναχθεί σε προστατευτικό αντικείμενο του κράτους. Ρητά αναφέρεται στο άρθρο 22 ότι η εργασία προστατεύεται από το κράτος⁴. Ως προστατευτικό δικαίωμα η εργασία στρέφεται προς το κράτος (όχι κατά του κράτους) και όχι προς τον ιδιώτη εργοδότη. Το κράτος υποχρεούται να προστατεύει τον εργαζόμενο από κάθε αυθαίρετη ενέργεια του εργοδότη, π.χ. αυθαίρετη απόλυση, κλπ.

Αναγνωρίζεται, τέλος, η διεκδικητική διάσταση του δικαιώματος της εργασίας, καθώς δεν προβλέπεται ως εξασφαλιστικό δικαίωμα από το ισχύον Σύνταγμα. Το κράτος δηλαδή οφείλει να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και να εξασφαλίζει αξιοπρεπείς όρους και συνθήκες εργασίας και εξουσία

⁴ Συντ. αρθρ. 22 παρ 1 εδ. α. ".....και προστατεύεται από το κράτος.....".-

για συλλογική οργάνωση. Δεν κατοχυρώνεται, όμως, συγκεκριμένη αξίωση εξεύρεσης εργασίας σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ούτε βέβαια παρέχεται στον πολίτη δυνατότητα για δικαστικό εξαναγκασμό του κράτους προς εκπλήρωση των παραπάνω υποχρεώσεων του. Το κράτος, ωστόσο, οφείλει να ενεργεί πάντα προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης εργασίας για όλους.⁵

Απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας και Διεθνές Δίκαιο.

Η εργασία, εκτός από το βασικότερο βιοποριστικό μέσο του ανθρώπου, αποτελεί και σημαντικό μέσο διάπλασης των ικανοτήτων και των ιδιοτήτων που τον χαρακτηρίζουν και ως εκ τούτου αναδεικνύεται σε σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης και έκφρασης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Η επιλογή και η άσκηση επαγγέλματος ανήκουν στις κορυφαίες εκδηλώσεις της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου και αποτελούν κύρια έκφραση του χαρακτήρα και της ιδιοσυγκρασίας του. Η εργασία ως συνειδητή πράξη που στοχεύει στην απελευθέρωση (απαιχμαλωσία) από την ανάγκη λειτουργεί ως μέρος της πραγμάτωσης του ανθρώπου ως ελεύθερης ύπαρξης στον κόσμο.

Βέβαια, αυτή η διπλή λειτουργία - οικονομική και ψυχοπνευματική - της εργασίας ως βιοποριστικού μέσου και ως μέσου έκφρασης της προσωπικότητας του ανθρώπου είναι δυνατή μόνο εφόσον η επιλογή της απασχόλησης ανήκει στο ίδιο το άτομο, το οποίο τότε μόνο μπορεί να αναπτύξει στο έπακρο τις εργασιακές του ικανότητες, όταν υπηρετεί την δική του επιλογή. Αντιθέτως, ο διπλός αυτός ρόλος της εργασίας αναιρείται όταν αυτή δεν αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης, αλλά επιβολής. Η αναγκαστική εργασία, ο εξαναγκασμός δηλαδή του ανθρώπου με τη χρήση βίας ή με την απειλή κυρώσεων να παρέχει παρά την θέλησή του την εργασία του σε άλλον ή να απασχολείται υπό ανεπιθύμητες συνθήκες, που ως γνωστόν συναντάται συχνά σε ανελεύθερα καθεστώτα είτε ως μέσο πολιτικής διαπαιδαγώγησης είτε ως ποινή επιβαλλόμενη στους αντιφρονούντες, συνεπάγεται την υποβάθμιση και εξανδραποδισμό του ανθρώπου, θίγοντας καίρια την ανθρώπινη ελευθερία και προσωπικότητα.

Για τους λόγους αυτούς, η αρνητική ελευθερία της εργασίας, η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας έχει ιδιαίτερη σημασία και κατέχει σημαντική θέση στον

⁵ Α. Δημητρόπουλος , Συνταγματικά Δικαιώματα, παραδόσεις, σελ 364 επ.

κατάλογο των διακηρύξεων. Το κράτος οφείλει να σέβεται την ανθρώπινη αξία και να παραλείπει οποιαδήποτε ενέργεια μπορεί να την προσβάλει. Σε όλες τις ενέργειες και τα μέτρα της πολιτείας πρέπει να τίθεται ως όριο το σημείο όπου θίγεται η προσωπικότητα του ανθρώπου και η αξιοπρέπειά του⁶. Σειρά διεθνών συμβάσεων κατοχυρώνει την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, προβλέποντας, ωστόσο, και περιπτώσεις όπου κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η επιβολή υποχρέωσης για εργασία, χωρίς αυτή να θεωρείται ότι εμπίπτει στην έννοια της απαγορευμένης αναγκαστικής εργασίας.

Έτσι, η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που υιοθετήθηκε στις 10.12.1948 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών⁷, προβλέπει στο άρθρο 4 ότι κανείς δεν επιτρέπεται να ζει υπό καθεστώς δουλείας, ολικής ή μερικής, ενώ απαγορεύονται η δουλεία και το δουλεμπόριο, και στο άρθρο 23 παρ. 1 ότι καθένας έχει το δικαίωμα να εργάζεται και να επιλέγει ελεύθερα το επάγγελμα του, να έχει δίκαιες και ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και να προστατεύεται από την ανεργία. Διακηρύσσεται επομένως η ελευθερία της εργασίας, ως μέρος της καθολικής ανθρώπινης ελευθερίας, της οποίας ειδικότερη εκδήλωση αποτελεί η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας.

Αλλά και δύο διεθνείς συμβάσεις εργασίας αντιμετωπίζουν ειδικά το θέμα της αναγκαστικής εργασίας. Η πρώτη από αυτές είναι η υπ' αριθμό 29 Διεθνής Σύμβαση Εργασίας, η οποία ψηφίσθηκε στη Γενεύη το 1930 κατά τη δέκατη τέταρτη σύνοδο της Γενικής Συνδιάσκεψης της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Η σύμβαση αυτή επιγράφεται «περί της αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας». Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 της Σύμβασης κάθε μέλος της Δ.Ο.Ε. που την επικυρώνει υποχρεώνεται να καταργήσει τη χρήση της αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας με κάθε μορφή, μέσα στη βραχύτερη δυνατή προθεσμία. Εξάλλου το άρθρο 2 παρ. 1 προσδιορίζει ιός αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία κάθε εργασία ή υπηρεσία η οποία απαιτείται από κάποιο άτομο με την απειλή ποινής, χωρίς αυτό να έχει προσφερθεί με τη βούλησή του⁸.

Η υπ' αριθ. 105 Διεθνής Σύμβαση Εργασίας, προϊόν της τεσσαρακοστής συνόδου της Γενικής Συνδιάσκεψης της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας το 1957 στη Γενεύη σκοπό είχε την κατάργηση της αναγκαστικής εργασίας. Το άρθρο 1 της Σύμβασης αυτής ορίζει ότι κάθε μέλος της Δ.Ο.Ε. που την επικυρώνει οφείλει να καταργήσει την αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία και να μη προσφεύγει σ' αυτή υπό

⁶ Χ. Αγαλλόπουλος, Η αναγκαστική Εργασία, Μελέται Εργατικού Δικαίου και Κοινωνικής Πολιτικής, σελ 43

⁷ Για τη νομική ισχύ της Διακήρυξης βλ. ενδεικτικά Δ. Κωνσταντόπουλου, Διεθνές Δημόσιο Δίκαιον, τ. Ι σελ 350 επ., Γ Δασκαλάκη, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, σελ. 96 επ.

⁸ Ωστόσο η απαγόρευση διασπάται από πολλές εξαιρέσεις, προβλεπόμενες στο άρ. 2 παρ. 2

οποιαδήποτε μορφή, είτε ως μέτρο εξαναγκασμού ή πολιτικής διαπαιδαγώγησης ή υπό μορφή κύρωσης προς άτομα τα οποία έχουν ή εκφράζουν πολιτικές γνώμες ή εκδηλώνουν την ιδεολογική τους αντίθεση προς την κατεστημένη πολιτική, κοινωνική και οικονομική τάξη, είτε ως μέθοδο επιστράτευσης και χρησιμοποίησης του εργατικού δυναμικού για σκοπούς οικονομικής ανάπτυξης, είτε ως μέτρο πειθάρχησης στην εργασία, είτε ως κολασμό για τη συμμετοχή σε απεργίες, είτε-ως μέτρο φυλετικής, κοινωνικής ή θρησκευτικής διάκρισης⁹.

Οι δύο ΔΣΕ με αντικείμενο την αναγκαστική εργασία και την κατάργηση της κυρώθηκαν από την Ελλάδα με νόμο, η υπ' αριθ. 29 με τον ν. 2079/1952, αρ. 1, και η υπ' αριθ. 105 με το ν.δ. 4221/1961, αρ. 1. Ήδη επομένως υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975¹⁰. Σε ό,τι αφορά τη σχέση των 29 και 105 ΔΣΕ προς το εσωτερικό ελληνικό δίκαιο θα πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι δεν θίγονται σε καμία περίπτωση από αυτές διατάξεις του τελευταίου οι οποίες παρέχουν μείζονα πλεονεκτήματα στα προστατευόμενα από τις συμβάσεις πρόσωπα. Τούτο ορίζεται ρητά στο άρθρο 19 παρ. 8 του Καταστατικού Χάρτη της Δ.Ο.Ε., που κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν.δ. 399/1947¹¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε σχέσεις με τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας ιδιαίτερη σημασία έχει η δραστηριότητα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για τον έλεγχο της εφαρμογής τους, ενώ βασικό ρόλο διαδραματίζει η Επιτροπή Συνδικαλιστικής Ελευθερίας, η οποία συστάθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο της Δ.Ο.Ε το 1951¹².

Διατάξεις για την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας περιέχει όμως και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4.11.1950 και κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν.δ. 53/1974, στο άρθρο 4. Η παρ. 2 του παραπάνω άρθρου προβλέπει ότι «ουδείς δύναται να υποχρεωθεί εις αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασία», ενώ η παρ. 3 διευκρινίζει ότι δεν θεωρείται ως αναγκαστική εργασία με την έννοια του άρθρου αυτού κάθε εργασία η οποία απαιτείται από κατάδικους, υποδίκους ή υφ' όρον απολυθέντες, κάθε υπηρεσία στρατιωτικής φύσης ή άλλη υπηρεσία αντικατάσταση της στρατιωτικής υπηρεσίας, κάθε υπηρεσία που ζητείται σε περίπτωση κρίσεων ή θεομηνιών, εφόσον αυτές απειλούν τη ζωή ή την ευδαιμονία του συνόλου, καθώς και κάθε εργασία ή υπηρεσία η

⁹ Αβ. Κάραλης, Η πολιτική επιστράτευση των μισθωτών, ΕΕργΔ 1985 τ. 42 σελ 609

¹⁰ Ως αντίθετη θα θεωρηθεί εδώ μόνο διάταξη που παρέχει ελάσσονα της σύμβασης προστασία.

¹¹ Πρβλ. Σ. Κουκούλη- Σπηλιωτόπουλου, Οι υποχρεώσεις των κρατών-μελών της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και η Σύμβαση 100 για την ισότητα αμοιβών, το Σ 1981, σελ. 565 επ.

¹² βλ. ενδεικτικά Κουκιάδη, Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, σελ. 268-273.

οποία απαρτίζει μέρος των τακτικών υποχρεώσεων του πολίτη¹³. Θα πρέπει πάντως να προστεθεί εδώ ότι σύμφωνα με το άρθρο 60 της ΕΣΔΑ καμία από τις διατάξεις της δεν μπορεί να ερμηνευθεί ότι περιορίζει ή αναιρεί τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, τα οποία αναγνωρίζονται τυχόν σύμφωνα προς τους νόμους οποιουδήποτε από τα συμβαλλόμενα μέρη, άρα κατά μείζονα λόγο και εκείνα που κατοχυρώνονται από τα Συντάγματα των κρατών - μελών. Η ίδια ρήτρα ισχύει σύμφωνα με το άρθρο 60. σε σχέση και με τη μείζονα προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών από άλλη σύμβαση που υπογράφουν τυχόν τα κράτη-μέλη.

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτη του 1961, τέλος, ο οποίος κυρώθηκε με το άρθρο 1 του ν. 1426/1984, υποχρεώνει με το άρθρο 1 παρ. 2 τα συμβαλλόμενα κράτη «να προστατεύουν με αποτελεσματικό τρόπο το δικαίωμα του εργαζόμενου να κερδίζει τη ζωή του με εργασία που αναλαμβάνει ελεύθερα»¹⁴. Η επιτροπή Εμπειρογνομών του άρθρου 25 ΕΚΧ, η οποία παρακολουθεί την εφαρμογή του από τα συμβαλλόμενα κράτη, δέχεται ότι από τη διάταξη αυτή προκύπτει η απαγόρευση των διακρίσεων κατά την εργασία και η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας¹⁵.

Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας κατά το Σύνταγμα

Η περίοδος μέχρι το 1975

Τα ελληνικά Συντάγματα πριν από το 1975 δεν περιλάμβαναν ρητή απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, χωρίς αυτό να σημαίνει οπωσδήποτε ότι αυτή μπορούσε να θεωρηθεί τότε συνταγματικά επιτρεπτή. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι η συνηθέστερη και ευρύτερα διαδεδομένη, κατά τον 19ο αιώνα και τους αμέσως προηγούμενους από αυτόν, μορφή επιβολής αναγκαστικής εργασίας, δηλαδή η δουλεία, απαγορευόταν ρητά τόσο από τα επαναστατικά Συντάγματα του Άστρους και

¹³ Ανάλογες διατάξεις περιέχει και η Αμερικανική Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που υπογράφηκε τον Νοέμβριο του 1969 και τέθηκε σε ισχύ το 1979.

¹⁴ Βλ. Κ. Χρυσόγονος, Η απαγόρευση της Αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών, σελ 111 επ
¹⁵ Στα πορίσματα της επιτροπής εξετάζονται κυρίως διατάξεις της ναυτικής νομοθεσίας διαφόρων κρατών, οι οποίες επιβάλλουν κυρώσεις σε ναυτικούς που αρνούνται να εργασθούν ή εκτελούν πλημμελώς την εργασία τους πάνω στο πλοίο. Η επιτροπή έκρινε πως η επιβολή ποινικών κυρώσεων σε ναυτικούς για ανυπακοή και διακοπή ή εγκατάλειψη της υπηρεσίας δικαιολογείται μόνο εφόσον η πράξη τους έθεσε σε κίνδυνο τη ζωή ή υγεία προσώπων ή την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας. Βλ. Conseil de l'Europe, Comite d' experts independants de la Charte Sociale Eyrlopeene, Conclusion I σελ. 15, V σελ 6

της Τροιζήνας¹⁶, όσο και από τα Συντάγματα του 1844 και τον 1864/1911, άρθρα 9 και 13 αντίστοιχα. Εξάλλου το άρθρο 4 των Συντ. 1844 και 1864/1911 καθιέρωνε το απαραβίαστο της προσωπικής ελευθερίας, συνέπεια της οποίας, μεταξύ άλλων, ήταν, κατά την άποψη της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου, η «ελευθερία της εργασίας... δηλ. το δικαίωμα να εκλέγη τις το επάγγελμα αυτού, το είδος, τα μέσα, τον τρόπο της εργασίας αυτού... μη περιοριζόμενος ειμή οπότεν και όπως ο νόμος ορίζει»¹⁷. Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι και η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, ως αρνητική όψη της ελευθερίας της εργασίας, ως ελευθερία δηλαδή να μην εργάζεται κανείς εφόσον δεν το επιθυμεί, εύρισκε κατοχύρωση στην αρχή του άρθρου 4 του Συντάγματος του 1864/1911.

Το Σύνταγμα του 1927 δεν επανέλαβε τη διάταξη του άρθρου 13 του Συντάγματος 1864/1911, καθώς θεωρήθηκε πως η διατύπωση του ήταν πια απαρχαιωμένη, λόγω της γενικής κατάργησης της δουλείας σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου, και ότι θα ήταν προτιμότερη μία γενικότερη διατύπωση, πιο εναρμονισμένη προς τις σύγχρονες συνθήκες. Έτσι το άρθρο 7 του νέου Συντάγματος προέβλεψε ότι «πάντες οι ευρισκόμενοι εντός των ορίων της Ελληνικής Επικρατείας απολαύουν απολύτου προστασίας της ζωής και της ελευθερίας των αδιακρίτως εθνικότητας, θρησκείας και γλώσσας. Εξαιρεθείς επιτρέπονται εις τας περιπτώσεις τας προβλεπόμενας από το Διεθνές Δίκαιον». Η ίδια διάταξη περιλήφθηκε αυτούσια στο άρθρο 13 του Συντάγματος του 1952. Η θεωρία του συνταγματικού δικαίου δέχθηκε ότι από το άρθρο αυτό προέκυπτε ευθέως πια η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας¹⁸.

Εξάλλου μετά το 1952 η Ελλάδα κύρωσε με νόμους διεθνείς συμβάσεις που απαγόρευαν την αναγκαστική εργασία. Πρόκειται ειδικότερα για τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας υπ' αριθμό 29/1930 και 105/1957 (κυρώθηκαν με τον ν. 2079/1952 και το ν.δ. 4421/1961 αντίστοιχα), καθώς και τη διεθνή σύμβαση της Ρώμης του 1950 για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου), η οποία κυρώθηκε με τον ν. 2329/195¹⁹.

¹⁶ Η παράγραφος θ' του Συντάγματος του Άστρους (1822) προέβλεπε ότι «εις την ελληνική επικράτεια ούτε πωλείται, ο'υτε αγοράζεται άνθρωπος. Αργυρώνητος δε παντός γένους, και πάσης θρησκείας, άμα πατήσας το Ελληνικόν έδαφος, είναι ελεύθερος, και από τον δεσπότη αυτού ακαταζήτητος». Την ίδια διάταξη επαναλάμβανε και το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) στο άρθρο 21.

¹⁷ Ν. Σαρίπολος, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τ. Γ', σ. 54. Ο ίδιος, συσχετίζοντας το απαραβίαστο της προσωπικής ελευθερίας του άρθρου 4 και την απαγόρευση της δουλείας του άρθρου 13 του Συντάγματος, μνημονεύει την άποψη του γάλλου συνταγματολόγου Duguit, κατά τον οποίο «η πρώτη συνέπεια της αρχής της προσωπικής ελευθερίας εφ' όσον αυτή εκδηλούται εν τη ελευθερία της εργασίας είναι η απαγόρευσις της δουλείας και δι' αυτόν τον νομοθέτην».

¹⁸ Βλ. Χ. Αγαλλόπουλος, Η αναγκαστική εργασία, ΕΕργΔ 1957, ΣΕΛ 297 επ.

¹⁹ βλ. παραπάνω, σελ. 7

Σε επίπεδο κοινού δικαίου πάντως δεν έλειπαν διατάξεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι περιείχαν τη δυνατότητα επιβολής αναγκαστικής εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του άρθρου 167 του Ποινικού Νόμου του Mauger, το οποίο καθιστούσε αξιόποινη την απεργία, Η διάταξη αυτή ίσχυσε από το 1834 μέχρι το 1920, οπότε και καταργήθηκε με το άρθρο 4 ν. 2111/1920. Όμως και ο ισχύων Ποινικός Κώδικας (ν. 1492/1950) περιέλαβε παρεμφερή διάταξη στο άρθρο 294, όπως αυτό αντικαταστάθηκε με το άρθρο 6 εδ. 1 του αναγκαστικού νόμου 1623/1951, το οποίο καθιστά αξιόποινη την παύση της εργασίας χωρίς έγκαιρη προειδοποίηση προς τον εργοδότη και την οικεία αστυνομική αρχή, υπό την προϋπόθεση όμως ότι αποτέλεσμα της παύσης αυτής υπήρξε η παρακώλυση συγκοινωνιών ή η παρακώλυση της λειτουργίας άλλων κοινωφελών εγκαταστάσεων, κατά τα άρθρα 292 και 293 ΠΚ, και η πρόκληση κατάστασης κοινής ανάγκης. Και βέβαια το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι διατάξεις που άρχισαν να ισχύουν από το 1914 και μετά και καθιέρωσαν τον θεσμό ο οποίος αργότερα ονομάστηκε «πολιτική επιστράτευση».

Η θέσπιση της διάταξης του άρθρου 22 παρ. 3 του Συντάγματος 1975

Η ρητή συνταγματική θέσπιση της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας έγινε για πρώτη φορά με το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος του 1975, με παράλληλη θέσπιση εξαιρέσεων στο εδ. β' της ίδιας παραγράφου. Αν και στην αρχική του μορφή το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος προέβλεπε στα εδ. 2 και 3 του άρθρου 24 ρυθμίσεις που θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κατέληγαν να επιτρέψουν την επιβολή της αναγκαστικής εργασίας, με τροπολογία που υποβλήθηκε από 28 βουλευτές της συμπολίτευσης στις 22.4.1975 και έγινε δεκτή από την ολομέλεια της Βουλής, δόθηκε η σημερινή μορφή στην παράγραφο 3 του άρθρου 24 (άρθρο 22 της αρίθμησης του τελικού κειμένου του Συντάγματος του 1975). Ταυτόσημη διατύπωση, με μόνη διαφορά την έλλειψη αναφοράς στην προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, είχε και τροπολογία που υποβλήθηκε από τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης, Γ. Μαύρο και Α. Παπανδρέου και τον βουλευτή Λ.

Κύρκο²⁰. Έτσι το άρθρο 22 παρ. 3 αποτέλεσε αντικείμενο ευρύτατης συναίνεσης, σε αντίθεση προς την έντονη αμφισβήτηση άλλων συνταγματικών διατάξεων²¹.

Γεγονός είναι ότι ο συντακτικός νομοθέτης δεν αρκέσθηκε στη θέσπιση της θετικής ελευθερίας εργασίας και την μέσω αυτής έμμεση προστασία και της αρνητικής ελευθερίας εργασίας, όπως γινόταν δεκτό υπό το Σύνταγμα του 1952, αλλά υιοθέτησε μια ιδιαίτερα αυστηρή²² διατύπωση της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει κανείς ότι η αρνητική ελευθερία εργασίας απολαμβάνει αυξημένης προστασίας, σε σχέση με τη θετική, υπό το ισχύον Σύνταγμα. Η κατοχύρωση εξάλλου της τελευταίας είναι κατεξοχήν σχετική, υποκείμενη σε περιορισμούς με, νόμο, είτε με τη μορφή αρνητικών όρων, κωλυμάτων και απαγορεύσεων είτε με τη μορφή θετικών υποχρεώσεων προς ενέργεια κατά την επιλογή και άσκηση κάποιου επαγγέλματος, εφόσον βέβαια οι περιορισμοί αυτοί ορίζονται γενικά κατά τρόπο αντικειμενικό και δικαιολογούνται από αποχρώντες λόγους εκείνου το οποίο η νομολογία συνήθως αποκαλεί «γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον»²³.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη διατύπωση του άρθρου 22 παρ. 4 (μετά την αναθεώρηση του 2001) « οποιαδήποτε μορφή αναγκαστικής εργασίας απαγορεύεται». Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση των όρων «αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία» στο άρθρο 4 παρ. 2 ΕΣΔΑ αλλά και στις υπ' αριθ. 29 και 105 ΔΣΕ δεν θα πρέπει να μας παρασύρει στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι οι παραπάνω διεθνείς συμβάσεις περιέχουν απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας σε ευρύτερη έκταση από ό,τι προβλέπεται με το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος του 1975. Και τούτο για δύο λόγους: Πρώτον, διότι στην ελληνική γλώσσα ο όρος «αναγκαστική» δεν υποδηλώνει μόνο τον άμεσο καταναγκασμό, αλλά και τον έμμεσο, όπως άλλωστε και ο όρος «υποχρεωτική», του οποίου είναι συνώνυμος²⁴. Από το γεγονός και μόνο ότι ο Έλληνας νομοθέτης για να αποδώσει τους αγγλικούς και γαλλικούς όρους των διεθνών συμβάσεων (forced/forcee, compulsory/obligatoire) χρησιμοποίησε παράλληλα τα δύο επίθετα αναγκαστική - υποχρεωτική δεν μπορεί να συναχθεί βέβαια και ότι διαφοροποιήθηκε η σημασία τους. Δεύτερον, από τις προπαρασκευαστικές εργασίες του Συντάγματος του 1975, σε σχέση ειδικότερα με τη διάταξη του άρθρου 22 παρ. 3 εδ.

²⁰ βλ. Πρακτικά τροπολογιών επί του Συντάγματος 1975, σελ 155 επ.

²¹ βλ. χαρακτηριστικά τις γενικές εισηγήσεις της πλειοψηφίας (Δ. Παπασπύρου) και της μειοψηφίας (Δ. Τσάτσου) επί του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος, Το Σ 1975, σελ 202, 209, 458, 467

²² Ο Φ. Βεγλερής, Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, σελ 18, χαρακτηρίζει υπερβολή τη διατύπωση του άρθρου 22 παρ 3 εδ α'

²³ βλ. ιδίως ΣτΕ 2112/1984

²⁴ βλ. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικόν Ελευθερουδάκη, τ.Β', σελ 9

α', δεν προκύπτει σε κανένα σημείο ότι ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να καθιερώσει τέτοια διάκριση και να περιορίσει την απαγόρευση μόνο στον άμεσο καταναγκασμό με τη χρήση υλικής βίας, περιορίζοντας έτσι αισθητά, σε σύγκριση με τις διεθνείς συμβάσεις, την παρεχόμενη από το Σύνταγμα προστασία της αρνητικής ελευθερίας της εργασίας. Επομένως θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο όρος «αναγκαστική εργασία» με την έννοια του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος καλύπτει οπωσδήποτε και την «υποχρεωτική» εργασία με την έννοια της ΕΣΔΑ και των υπ' αρ. 29 και 105 ΔΣΕ.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι ορισμένοι συγγραφείς²⁵ υποστηρίζουν ότι από συστηματικής άποψης η παράγραφος 4 (μετά την αναθεώρηση του 2001) θα έπρεπε να ενταχθεί ως παράγραφος 2 του άρθρου 5 Σ., διότι συμπληρώνει την έννοια της ελεύθερης ανάπτυξης και την ειδικότερη εκδήλωση αυτής, την ελευθερία εργασίας.

Φορέας του δικαιώματος του άρθρου 22 παρ. 4

Το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' του Συντάγματος, ορίζοντας πως «απαγορεύεται οποιαδήποτε μορφή αναγκαστικής εργασίας», δεν κάνει καμία διάκριση σχετικά με το πρόσωπο επί του οποίου θα μπορούσε να επιβληθεί ο καταναγκασμός. Έτσι, έστω και αν δεν αναφέρεται ρητά σε κάθε άνθρωπο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εννοεί όχι μόνο τους Έλληνες αλλά και τους αλλοδαπούς ως φορείς του δικαιώματος να μην εξαναγκάζονται να εργασθούν παρά τη θέληση τους. Για τον ίδιο λόγο είναι αναμφισβήτητο ότι αφορά τους ανήλικους το ίδιο όπως και τους ενήλικες.

Εξάλλου φορέας του δικαιώματος είναι, σύμφωνα με τα παραπάνω, όχι μόνο ο εργαζόμενος με σχέση εξαρτημένης εργασίας, αλλά και ο ελεύθερος επαγγελματίας, ο δημόσιος λειτουργός, ο επιχειρηματίας και γενικά ο καθένας, ακόμα και όποιος δεν εργάζεται καθόλου²⁶. Και τούτο όχι μόνο διότι το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' δεν διακρίνει σχετικά αλλά και επειδή, όπως είναι αυτονόητο, οποιοσδήποτε, είτε είναι ήδη εργαζόμενος είτε όχι, μπορεί να απειληθεί με την επιβολή υποχρέωσης για εργασία από τους διαθέτοντες μέσα αποτελεσματικού καταναγκασμού, άρα θα πρέπει να προστατευθεί έναντι της ενδεχόμενης αυτής απειλής.

²⁵ βλ Π. Παραράς, Το Σύνταγμα του 1975, Corpus I, Αρ 1-50, σελ. 354, 355

²⁶ Πρβλ Π. Παραράς, Corpus I, σελ 355, ο οποίος προσθέτει την φράση «εφ' όσον στη συγκεκριμένη περίπτωση θα είναι σε θέση να προσφέρουν αποτελεσματική εργασία». Μια τέτοια διάκριση μεταξύ αποτελεσματικής και μη αποτελεσματικής εργασίας δεν φαίνεται όμως να βρίσκει έρεισμα στο Σύνταγμα. Δεν ενδιαφέρει επομένως αν ο τυχόν εξαναγκασόμενος είναι αντικειμενικά κατάλληλος για να επιτελέσει την εργασία αυτή.

Όμως και τα νομικά πρόσωπα²⁷ είναι, καταρχήν, φορείς του δικαιώματος του να μην υποβάλλεσαι σε εργασία αναγκαστικά, παρά τη θέληση σου, αφού άλλωστε γίνεται δεκτό ότι μπορούν να επικαλεσθούν την οικονομική ελευθερία, ειδικότερη μορφή της οποίας αποτελεί η (θετική) ελευθερία της εργασίας, δηλαδή ακριβώς η αντίστροφη όψη της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας. Η αναγκαστική αυτή εργασία σε βάρος νομικού προσώπου θα αφορά βέβαια συγκεκριμένη υπηρεσία που καλείται αυτό να εκτελέσει με τα φυσικά πρόσωπα-όργανά του. Εφόσον όμως τα τελευταία βρίσκονται σε εκούσια συμβατική σχέση προς το νομικό πρόσωπο, στο πλαίσιο της οποίας υποχρεούνται σ' εκτέλεση αυτής ή ανάλογων εργασιών, δεν θα μπορεί να γίνεται λόγος για επιβολή αναγκαστικής εργασίας στα παραπάνω φυσικά πρόσωπα, αλλά στο νομικό πρόσωπο. Θα πρέπει να αναγνωρισθεί σ' αυτό κατά συνέπεια η δυνατότητα να προστατευθεί επικαλούμενο το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος. Τούτο βέβαια ισχύει καταρχήν μόνο για τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου²⁸. Πρακτικά πάντως δεν είναι πολύ εύκολο να φαντασθεί κανείς ενδεχόμενα παραδείγματα ευθείας επιβολής αναγκαστικής εργασίας σε νομικά πρόσωπα, όπως θα ήταν π.χ. η λογικά όχι πιθανή περίπτωση επιβολής υποχρέωσης σε τεχνική εταιρία για την κατασκευή συγκεκριμένου δημόσιου έργου χωρίς αμοιβή και χωρίς σχετική σύμβαση.

Ο αποδέκτης της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας

Ο πρώτος που δεσμεύεται από τα θεμελιώδη δικαιώματα που θεσπίζει το ελληνικό Σύνταγμα είναι η ίδια η κρατική εξουσία και μάλιστα είτε ως νομοθετική είτε ως εκτελεστική είτε ως δικαστική λειτουργία, αφού το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ. υποχρεώνει όλα ανεξαιρέτως τα κρατικά όργανα να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η γενική αυτή αρχή ισχύει και σε ό,τι αφορά τον αποδέκτη της απαγόρευσης επιβολής αναγκαστικής εργασίας.

Ερώτημα μπορεί να ανακύψει για το τι ισχύει στις περιπτώσεις όπου, η πολιτεία δεν δρα με τη νομική μορφή και τα μέσα της δημόσιας διοίκησης, αλλά με τη μορφή και τα μέσα του ιδιωτικού δικαίου, ή ως παροχική διοίκηση, παρέχοντας δηλαδή υπηρεσίες. Η απάντηση συναρτάται άμεσα με την έννοια που θα δοθεί στον, απαγορευόμενο από

²⁷ Για τα νομικά πρόσωπα ως φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων βλ. *Α. Μανιτάκη*, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, σ. 114 επ., *Δ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 159 επ., *Δαγτόγλου*, Ατομικά δικαιώματα, Α', σ. 75 επ.

²⁸ Βλ., για τη δυνατότητα ή μη νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου να είναι υποκείμενα συνταγματικών δικαιωμάτων, *Μανιτάκη*, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 117 επ., *Δαγτόγλου*, Ατομικά δικαιώματα. Α', σελ 78 επ.

το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' του Συντάγματος, καταναγκασμό²⁹. Εάν ως καταναγκασμός θεωρηθεί μόνο ο διοικητικός καταναγκασμός ή η απειλή ποινικών κυρώσεων, τότε βέβαια η απαγόρευση στρέφεται κατά του κράτους αποκλειστικά όταν αυτό ενεργεί ως *imperium*, διότι μόνο σ' αυτή την περίπτωση μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα μέσα που προαναφέρθηκαν. Εάν αντίθετα, όπως είναι ορθότερο, ως καταναγκασμός θεωρηθούν, σε ορισμένες τουλάχιστον ακραίες περιπτώσεις, και πιο έμμεσες μορφές πίεσης, με την επιβολή π.χ. οικονομικών κυρώσεων ή την άρνηση ή ανάκληση πλεονεκτημάτων ή παροχών, τότε συνεπές θα ήταν να δεχθούμε ότι η απαγόρευση αφορά το κράτος έστω και αν αυτό δεν ενεργεί με τη μορφή της δημόσιας εξουσίας, διότι κατεξοχήν όταν δεν ενεργεί ως δημόσια εξουσία μπορεί να χρησιμοποιήσει τις πιο έμμεσες μορφές πίεσης που προαναφέρθηκαν. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Δ. Τσάτσος, «η αναγνώριση και άλλων μορφών κρατικής δράσης γίνεται μέσα στα πλαίσια των σύγχρονων αναγκών, που καλείται να αντιμετωπίσει και να ικανοποιήσει η κρατική εξουσία και με στόχο την ενίσχυση της λειτουργικότητας της και της αποδοτικότητας της, και όχι για να εκφύγουν αυτές οι μορφές δράσης από τον συνταγματικό έλεγχο»

Πρόβλημα όμως αποτελεί και το αν η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας στρέφεται μόνο κατά του κράτους, ανεξαρτήτως από τη μορφή με την οποία εμφανίζεται και δρα αυτό ή και απέναντι σε κάθε είδους εξουσία ή και απέναντι στους ιδιώτες ως τρίτους. Το θέμα αυτό της τριτενέργειας των συνταγματικών δικαιωμάτων έχει απασχολήσει έντονα στη χώρα μας θεωρία και νομολογία.

Στις περιπτώσεις όπου ιδιώτες είναι σε θέση να επιβάλλουν σε άλλους αναγκαστική εργασία, με τη μορφή του άμεσου ή έμμεσου καταναγκασμού (π.χ. ιδιωτική εταιρία συμπεριλαμβάνει σε σύμβαση εργασίας υπέρογκες ποινικές ρήτρες σε βάρος των εργαζομένων για την περίπτωση πρόωρης παραίτησης τους από την υπηρεσία τους) το ορθότερο είναι να θεωρηθεί ότι αποβαίνει εξεταστέο από τον δικαστή, ενώπιον του οποίου θα αχθεί τυχόν προς επίλυση σχετική διαφορά, μήπως παραβιάσθηκε το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος. Με άλλες λέξεις, η διάταξη αυτή, καταρχήν τουλάχιστον, τριτενεργεί. Και τούτο για δύο λόγους: Πρώτο, επειδή η ίδια έχει τόσο κατηγορηματική και απόλυτη διατύπωση, απαγορεύοντας «οποιαδήποτε μορφή» αναγκαστικής εργασίας, χωρίς να κάνει διάκριση σχετικά με την κατεύθυνση από την οποία προέρχεται η επιβολή της εργασίας, ώστε να μας δίνει ένα επιχείρημα υπέρ της τριτενέργειάς της. Δεύτερο, η κρατούσα στην ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου γνώμη δέχεται ότι η τριτενέργεια είναι πάντως δυνατή όπου

²⁹ βλ πιο κάτω, η έννοια του καταναγκασμού

υπάρχει «ιδιωτική εξουσία», η οποία απειλεί «ατομικά» δικαιώματα και ιδίως «εφόσον η τριτενέργεια εντοπίζεται σε περιπτώσεις άσκησης οικονομικής υφής ιδιωτικής εξουσίας». Όμως η δυνατότητα αποτελεσματικής επιβολής αναγκαστικής εργασίας προϋποθέτει, εξ ορισμού, την ύπαρξη εξουσίας, συνήθως οικονομικής, που είναι σε θέση να την επιβάλλει, και η ίδια η επιβολή συνιστά σχέση εξουσίασης, αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις προσβολής «ατομικών» δικαιωμάτων, π.χ. του απορρήτου του άρθρου 19 το οποίο μπορεί να προσβληθεί με τηλεφωνική υποκλοπή από ιδιώτη, χωρίς ο τελευταίος να ασκεί οποιαδήποτε εξουσία πάνω στους συνομιλούντες. Έτσι κατεξοχήν στην περίπτωση της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας θα έπρεπε να γίνει δεκτή η τριτενέργεια, με βάση το παραπάνω κριτήριο.

Ένα επιπλέον πρόβλημα, εφόσον δεχθεί κανείς την τριτενέργεια, είναι αν αυτή είναι άμεση, δηλαδή η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας έχει άμεση κανονιστική σημασία και ισχύ για τις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, ή έμμεση, δηλαδή χωρίς να ρυθμίζει άμεσα τις ιδιωτικές σχέσεις επενεργεί πάνω σ' αυτές μέσω «διαύλων» (γερμ. Einbruchsstellen), όπως είναι οι γενικές ρήτρες και οι αόριστες νομικές έννοιες του ιδιωτικού δικαίου. Η κρατούσα γνώμη στην ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου φαίνεται να απορρίπτει την εκδοχή της «άμεσης» τριτενέργειας. Ανεξάρτητα πάντως από την ορθότητα της μιας ή της άλλης εκδοχής, σε ό,τι αφορά το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' Συντ. δεν λείπουν διατάξεις του κοινού δικαίου ικανές να λειτουργήσουν ως «διάυλοι». Έτσι εξαναγκασμός προς εργασία με τη χρήση σωματικής βίας τιμωρείται από το άρθρο 330 ΠΚ, ενώ στο παράδειγμα που παρατέθηκε, των υπέρογκων ποινικών ρητρών σε σύμβαση εργασίας, θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν διατάξεις όπως αυτές των άρθρων 174, 178, 179, 281, 288 ή 409 ΑΚ, ερμη-νευόμενες υπό το φως του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. α' Συντ.

Οι όροι της απαγόρευσης

A. Έννοια της εργασίας.

Η οριοθέτηση της έννοιας της εργασίας, όπως αυτή νοείται στο άρθρο 22 παρ. 4 Σ, εμφανίζεται αρκετά δυσχερής, αφού στη χώρα μας η έρευνα της ιστορίας του φαινομένου της εργασίας βρίσκεται ακόμα στα πρώτα της βήματα.

Σύμφωνα με μια πρώτη ερμηνεία, ως εργασία θα μπορούσαμε να ορίσουμε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα κοινωνικά ωφέλιμη. Μία τέτοια ερμηνεία όμως είναι πολύ ευρεία και θα οδηγούσε σε υπερβολική επέκταση του πεδίου εφαρμογής της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας. Θα πρέπει, λοιπόν, να αναζητήσουμε κριτήρια που να οδηγούν σε έναν στενότερο ορισμό της εργασίας. Ένα τέτοιο κριτήριο είναι αυτό της ύπαρξης οικονομικής αξίας, έστω και απλής δυνατότητας, της εργασίας. Με άλλες λέξεις, πρόκειται για σύνολο ενεργειών που αποσκοπεί στην παραγωγή οικονομικά αποτιμητού αποτελέσματος³⁰. Ένα ακόμα στοιχείο είναι το να αποτελεί αυτή σημαντική επιβάρυνση για τον υπόχρεο, εάν ληφθεί υπόψη η συγκεκριμένη κατάσταση του, και να μη συνιστά απλώς επουσιώδες παρακολούθημα άλλης δραστηριότητας, την οποία οικειοθελώς ανέλαβε. Εφόσον συγκεντρώνει τα παραπάνω χαρακτηριστικά, η δραστηριότητα θα πρέπει να θεωρηθεί ως «εργασία» με την έννοια του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. α' Σ .

Για τον χαρακτηρισμό μιας δραστηριότητας ως εργασίας σύμφωνα με την έννοια του άρθρου 22 παρ. 4 Σ δεν ενδιαφέρει αν αυτή είναι πνευματική ή χειρωνακτική. Ακόμη δεν διαφέρει η δραστηριότητα από την απλή ετοιμότητα για δραστηριότητα ή και τη σκόπιμη ακινησία. Αυτονόητο εξάλλου είναι ότι δεν χρειάζεται η επιβαλλόμενη δραστηριότητα να ταυτίζεται με την κυρία επαγγελματική δραστηριότητα του υπόχρεου προκειμένου να χαρακτηρισθεί ως «αναγκαστική εργασία», ούτε είναι εξάλλου απαραίτητο να έχει η αναγκαστική εργασία ορισμένη χρονική διάρκεια. Μπορεί ακόμα και μικρής διάρκειας δραστηριότητα να υπαχθεί στην έννοια της αναγκαστικής εργασίας, εφόσον βέβαια στις συγκεκριμένες συνθήκες κάτω από τις οποίες τελεί ο υπόχρεος συνεπάγεται γι' αυτόν κάτι περισσότερο από μια εντελώς ασήμαντη επιβάρυνση σχετιζόμενη άμεσα προς άλλη δραστηριότητα, την οποία οικειοθελώς ανέλαβε.

Εξάλλου δεν εμπίπτει στα όρια της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας κατ' άρθρο 22 παρ. 3 Σ. η εκτέλεση υποχρεώσεων που προβλέπονται από άλλες διατάξεις του Συντάγματος, ρητά ή έστω σιωπηρά πλην σαφώς, έστω και αν η εκτέλεση των υποχρεώσεων αυτών συγκεντρώνει καθεαυτή τα στοιχεία της «εργασίας» τα οποία εκτέθηκαν παραπάνω. Και τούτο διότι οι συνταγματικές διατάξεις είναι τυπικά ισοδύναμες και ισόκυρες και δεν μπορεί να υπάρξει διάταξη άκυρη ή ανίσχυρη λόγω αντίθεσης της προς άλλες διατάξεις ή αρχές του ίδιου Συντάγματος³¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας συνταγματικής υποχρέωσης συνιστά η στρατιωτική θητεία που βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 4 παρ. 6 Συντ.. Άλλο παράδειγμα είναι ο θεσμός των

³⁰ βλ. πιο πάνω, το δικαίωμα εργασίας

³¹ ΣτΕ 292/1984, Το Σύνταγμα 1985, σελ. 511 επ.

ενόρκων στα ποινικά δικαστήρια, οι οποίοι εκλέγονται και κληρώνονται κατά το άρθρο 385 ΚΠοινΔ και εναντίον τους απειλούνται, εφόσον απουσιάσουν χωρίς νόμιμο λόγο, χρηματικές ποινές από το άρθρο 391 παρ. 2 ΚΠοινΔ. Αμφίβολο είναι επίσης αν συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά της «εργασίας» κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 4 Σ η συνδρομή των μελών εφορευτικής επιτροπής στη διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών³².

B. Έννοια καταναγκασμού

Για καταναγκασμό μπορεί να γίνεται λόγος μόνο εφόσον το άτομο δεν προσφέρεται αυτόβουλα να εργασθεί³³. Όμως δεν θα έπρεπε να απαιτήσει κανείς να υπάρχει εκφρασμένη ήδη, ρητά ή σιωπηρά, άρνηση για εκτέλεση της εργασίας. Αρκεί η «πρόσκληση» για την ανάληψη της εργασίας να συνοδεύεται από την απειλή καταναγκασμού σε περίπτωση άρνησης αυτού προς τον οποίο απευθύνεται ή σιωπηρής παράλειψης του να συμμορφωθεί, έστω και αν ταυτόχρονα υπάρχει υπόσχεση συγκεκριμένων παροχών για την περίπτωση συμμόρφωσης.

Στην έννοια του καταναγκασμού είναι δυνατόν να υπαχθεί η χρησιμοποίηση ορισμένων τουλάχιστον από τις μεθόδους του διοικητικού καταναγκασμού. Ο διοικητικός καταναγκασμός για την εκτέλεση ορισμένης πράξης, εδώ συγκεκριμένα της επιβαλλόμενης εργασίας, μπορεί να εμφανισθεί ως επιβολή διοικητικών κυρώσεων ή, ευρύτερα, διοικητικών μέτρων, ως άμεσος καταναγκασμός ή ως αναπληρωματική (αναπληρωτική) εκτέλεση, π.χ. επιβολή προστίμου, προκειμένου να «πεισθεί» κάποιος να εκτελέσει ορισμένη εργασία (το πρόστιμο είναι διοικητική ποινή με αποκλειστικό σκοπό τον εξαναγκασμό του υπόχρεου να προβεί στην απαιτούμενη πράξη και, κατά συνέπεια, συνιστά εξ ορισμού καταναγκασμό προς εργασία) ή και διάφορα διοικητικά μέτρα, όπως π.χ. στέρηση άδειας ικανότητας οδηγού ή της άδειας κυκλοφορίας του οχήματος του, και μάλιστα με μεγαλύτερη ενδεχομένως αποτελεσματικότητα από ό,τι οι διοικητικές ποινές, αποτελώντας έτσι και αυτά μέσα διοικητικού καταναγκασμού με την ευρεία έννοια του όρου. Έτσι θα πρέπει να θεωρηθούν και αυτά αντισυνταγματικά,

³² βλ. περισσότερα Κ. Χρυσόγονος, Η αναγκαστική εργασία και η επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών, σελ 78 επ.

³³ Βλ. Ν. Μπουροπούλου, Το δικαίωμα της απεργίας και η πολιτική επιστράτευσης, ΕΔΔ 1966, σ. 113 επ. (125): «Βεβαίως, ουδεμία εργασία ή παροχή υπηρεσίας δύναται ν' απαιτηθή υπό την απειλήν οιασδήποτε κυρώσεως, εφ' όσον το άτομον δεν προσφέρεται αυτοβούλως προς ταύτην». Πρβλ. Χ. Αγαλλοπούλου, Η αναγκαστική εργασία, ΕΕργΔ 1957, σ. 297: «Η επιστράτευσις προς εκτέλεσιν εργασίας είναι εν μέσον, δια του οποίου ο πολίτης υποχρεούται, επ' απειλή ποινής, εις εργασίαν παρά την θέλησίν του»»

εφόσον αποσκοπούν στο να υποχρεώσουν κάποιον να εκτελέσει εργασία παρά τη θέληση του.

Αυτονόητο εξάλλου είναι ότι απαγορεύεται από το Σύνταγμα ο άμεσος καταναγκασμός, δηλ. η άμεση χρήση υλικής βίας, προς εκτέλεση εργασίας, ή έστω και η απειλή άμεσου καταναγκασμού .

Δεν θα πρέπει αντίθετα να θεωρηθεί ως οπωσδήποτε απαγορευμένη η αναπληρωματική ή αναπληρωτική εκτέλεση, κατά την οποία η διοίκηση εκπληρώνει με δικά της όργανα μη προσωποπαγείς υποχρεώσεις που έχουν επιβληθεί στους πολίτες και στη συνέχεια να εισπράττει από αυτούς τις δαπάνες, σύμφωνα με τον Κώδικα Εισπράξεως Δημοσίων Εσόδων. Έτσι π.χ. δεν είναι αντισυνταγματική η τυχόν επιβολή υποχρέωσης στους παρόδιους ιδιοκτήτες να καθαρίζουν οι ίδιοι τα πεζοδρόμια μπροστά από τις ιδιοκτησίες τους, με ταυτόχρονη πρόβλεψη, σε περίπτωση άρνησης τους, αρμοδιότητας του οικείου δήμου ή κοινότητας να καταλογίσει σε βάρος τους τις δαπάνες καθαρισμού. Αυτό ισοδυναμεί, κατ' αποτέλεσμα, με την επιβολή εξαρχής τέλους καθαριότητας, όπου όμως ταυτόχρονα δίνεται στον υπόχρεο η ευχέρεια να εκτελέσει ο ίδιος, αν το επιθυμεί, την εργασία, απαλλασσόμενος έτσι από τη δαπάνη.

Απαγορεύεται επίσης και η επιβολή εργασίας με την απειλή ποινών ποινικού δικαίου, γιατί οι ποινές αυτές, με την ισχυρή γενική προληπτική δράση που αναπτύσσουν, αποτελούν αναμφίβολά καταναγκασμό προς εργασία, αφού συνιστούν σοβαρότατη προσβολή της προσωπικής ελευθερίας και έτσι αφήνουν ελάχιστο περιθώριο επιλογής.

Πέρα όμως από τον διοικητικό καταναγκασμό και τον καταναγκασμό μέσω ποινικών κυρώσεων, καταναγκασμός προς εργασία μπορεί να επιβληθεί και στα πλαίσια του αστικού δικονομικού δικαίου. Έτσι σύμφωνα με το άρθρο 946 παρ. 1 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, εάν ο οφειλέτης δεν εκπληρώνει την υποχρέωση του να προβεί σε πράξη η οποία δεν μπορεί να γίνει με τρίτο πρόσωπο (υλική αναντικατάστατη ενέργεια) και η επιχείρηση της εξαρτάται αποκλειστικά από τη βούληση του, το δικαστήριο τον καταδικάζει σε επιχείρηση της πράξης και, σε περίπτωση μη επιχείρησης της, σε χρηματική ποινή υπέρ του δανειστή και προσωποκράτηση. Στη θεωρία του δικονομικού δικαίου γίνεται λόγος για «έμμεση εκτέλεση» στο πλαίσιο της διάταξης αυτής, καθώς σκοπείται ο εξαναγκασμός του οφειλέτη να προχωρήσει σε αυτούσια ικανοποίηση του δανειστή, με έμμεσο όμως τρόπο³⁴. Η χρηματική ποινή και η προσωποκράτηση αποτελούν εδώ επομένως μέσα εκτελέσεως «που χρησιμοποιούνται

³⁴ βλ. Ι. Μπρίνια , Αναγκαστική εκτέλεσις , σελ. 618

για να κάμψουν την άρνηση του οφειλέτη και να εκβιάσουν ορισμένη θετική συμπεριφορά του» Εάν όμως η πράξη συνίσταται σε υποχρέωση παροχής ορισμένης εργασίας, τότε η εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 946 παρ. 1 ΚΠολΔ μπορεί να οδηγήσει σε ανεπίτρεπτη συνταγματικά επιβολή αναγκαστικής εργασίας.

Το πρόβλημα έχει ήδη επισημανθεί από τη νομολογία, όπου κρίθηκε επανειλημμένα ότι δύσκολα συμβιβάζεται η εφαρμογή του άρθρου 946 παρ. 1 ΚΠολΔ με την απαγόρευση κάθε μορφής αναγκαστικής εργασίας από το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος³⁵, εφόσον η εφαρμογή αυτή αφορά την υποχρέωση παροχής εργασίας. Τα δικαστήρια εξέφεραν τις κρίσεις αυτές σε σχέση με τη δυνατότητα ή μη να απαγγελθούν οι συνέπειες του άρθρου 946 παρ. 1 ΚΠολΔ για την περίπτωση συνέχισης απεργίας που θα είχε θεωρηθεί παράνομη. Εξυπακούεται ότι δεν τίθεται καν θέμα εφαρμογής του 946 παρ. 1 ΚΠολΔ, όπως άλλωστε ούτε και του 947 παρ. 1 ΚΠολΔ, το οποίο θα εξετασθεί παρακάτω, σε περίπτωση νόμιμης απεργίας, διότι αυτή αναστέλλει την ατομική σχέση εργασίας", όπως άλλωστε και σε περίπτωση επίσχεσης εργασίας λόγω μη καταβολής του μισθού από τον εργοδότη, είτε αυτή ασκείται ατομικά είτε συλλογικά³⁶. Από την άλλη πλευρά θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι, εφόσον υπάρχει έγκυρη προηγούμενη συμβατική ανάληψη υποχρέωσης παροχής εργασίας, η έμμεση εκτέλεση με το άρθρο 946 παρ. 1 ΚΠολΔ σε περίπτωση παράνομης απεργίας δεν συνιστά ανεπίτρεπτη επιβολή αναγκαστικής εργασίας, αλλά απλώς διασφάλιση της πιστής τήρησης της σύμβασης που οικειοθελώς συνήψαν οι ενδιαφερόμενοι³⁷

Εκτός από τον διοικητικό εξαναγκασμό, την απειλή ποινικών κυρώσεων και τον εξαναγκασμό σε εκτέλεση ή παράλειψη της πράξης κατά το αστικό δικονομικό δίκαιο, δεν αποκλείεται να συνιστούν επιβολή αναγκαστικής εργασίας και διάφορες μορφές έμμεσου καταναγκασμού, κυρίως με τη μορφή οικονομικών κυρώσεων, ή άρνησης ή ανάκλησης πλεονεκτημάτων και παροχών, εφόσον τα τελευταία έχουν τόσο επαχθή χαρακτήρα για τον υπόχρεο, ώστε να μην του αφήνουν πρακτικά περιθώρια επιλογής και δεν τελούν σε αναγκαία και λογική σχέση με υποχρεώσεις που έχει αυτός αναλάβει. Βέβαια, στις περιπτώσεις αυτές ο καταναγκασμός δεν είναι το ίδιο σαφής και απτός όσο π.χ. ο διοικητικός καταναγκασμός, ούτε η επίδρασή του τόσο ισχυρή. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να είναι κανείς πολύ επιφυλακτικός, όπως άλλωστε φαίνεται να είναι μέχρι τώρα και η νομολογία μας.

³⁵ ΜονΠρωτΘες 3729/1979, με σύμφωνες παρατηρήσεις Δ. Τραυλού-Τζανετάτου σελ. 734 επ., ΜονΠρωτΑθ 919/1983, Νο Β 1983 σελ. 546 επ.

³⁶ βλ. ενδεικτικά Ι.Κουκιάδη, Απεργία και ατομική σχέση εργασίας σ.173

³⁷ βλ. περισσότερο Κ. Χρυσόγονος, Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, σελ 60 επ.

Η νομική σημασία της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας

Η διάταξη της παραγράφου 4 του άρθρου 22 εγγυάται ένα status negativus σε σχέση με την εργασία, απαγορεύοντας την αναγκαστική εργασία³⁸. Θα λέγαμε παραπέρα ότι αντίστοιχα το δικαίωμα εργασίας του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. α' εγγυάται ένα status positivus και η συνδικαλιστική ελευθερία του άρθρου 23 ένα statu activus, ενώ εγγύηση status negativus αποτελεί και η θετική ελευθερία της εργασίας, που κατοχυρώνεται, όπως εκτέθηκε πιο πάνω, από το άρθρο 5 παρ. 1 και 3.Συντ.

Η εγγύηση του status negativus σημαίνει, σύμφωνα με την παραδοσιακή διδασκαλία του Georg Jellinek, ότι παρέχεται στον φορέα του δικαιώματος ένα καθεστώς στο πλαίσιο του οποίου είναι κυρίαρχος, μία σφαίρα ελευθερίας από την παρουσία του κράτους, το οποίο υποχρεούται να απέχει από κάθε επέμβαση σ' αυτήν³⁹. Για τη διασφάλιση αυτής της σφαίρας θεσπίζεται αντίστοιχη νομική αξίωση του φορέα του δικαιώματος, σε αντίθεση προς ό,τι συμβαίνει με τα «κοινωνικά δικαιώματα» που θεσπίζουν status positivus μη επιδιώξιμο, καταρχήν, δικαστικά. Τούτο σημαίνει ότι εάν π.χ. θεσπισθεί με νόμο υποχρέωση παροχής αναγκαστικής εργασίας κατά παράβαση του άρθρου 22 παρ. 3 του Συντάγματος, και παράλληλα επιβάλλονται ποινικές κυρώσεις σε περίπτωση παραβίασης της υποχρέωσης αυτής, το ποινικό δικαστήριο υποχρεούται, σύμφωνα με το άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος, να μην εφαρμόσει τον αντισυνταγματικό αυτό νόμο και να μην καταδικάσει τους τυχόν παραβάτες⁴⁰. Εάν εξάλλου εξαναγκασθεί κάποιος να εργασθεί, μπορεί να ανακύψει θέμα αστικής ευθύνης του Δημοσίου σύμφωνα με το άρθρο 105 ΕισΝΑΚ⁴¹.

Επίταξη προσωπικών υπηρεσιών

Ιστορικά

Η ρητή και πανηγυρική απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας συνοδεύεται από έναν σοβαρό περιορισμό, που εισάγει το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β. Πρόκειται για τη

³⁸ Ρητά έτσι ο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα*, σελ 218.

³⁹ G. Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, Tübingen 1905, σελ 87 επ.

⁴⁰ Για την υποχρέωση αυτή των ελληνικών δικαστηρίων βλ. ενδεικτικά Β. Σκουρή/ Ε.Β. Βενιζέλου, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων* σελ 49 επ.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά Μ. Στασινόπουλον, *Αστική ευθύνη του κράτους*, σελ 77. Π. Παυλόπουλον, *Η αστική ευθύνη του δημοσίου*, σελ. 338

δυνατότητα επίταξης επίταξης⁴² προσωπικών υπηρεσιών, η οποία πρέπει να οργανώνεται με ειδικό εκτελεστικό νόμο και εξαρτάται από τη συνδρομή ορισμένων προϋποθέσεων που ρητά προβλέπει η διάταξη της παρ. 4 εδ β του άρθρου 22. Συγκεκριμένα, η διάταξη αυτή ορίζει τα ακόλουθα : « Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή για την αντιμετώπιση αναγκών της άμυνας της Χώρας ή επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεομηνία ή ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, καθώς και τα σχετικά με την προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών».

Το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β ' του Συντάγματος συγκαταλέγεται σε μία σειρά διατάξεων, οι οποίες ρητά προβλέπουν τον δραστικό περιορισμό συνταγματικών δικαιωμάτων προκειμένου ν' αντιμετωπισθούν καταστάσεις ανάγκης. Άλλες τέτοιες διατάξεις είναι π.χ. αυτές των άρθρων 5 παρ. 4 εδ. β' και γ' (επιβολή ατομικών μέτρων περιορισμού της ελεύθερης κίνησης ή εγκατάστασης στη Χώρα ή της ελεύθερης εξόδου και εισόδου σ' αυτή, με απόφαση ποινικού δικαστηρίου), 11 παρ. 2 εδ. β ' (απαγόρευση υπαίθριων συναθροίσεων με απόφαση της αστυνομικής αρχής), 18 παρ. 3 (επίταξη πραγμάτων για τις ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων), 19 εδ. β' (παραβίαση του απορρήτου των ανταποκρίσεων). Γενικότερη σημασία έχει βέβαια το άρθρο 48 παρ. 1 εδ. α ' του Συντάγματος, το οποίο επιτρέπει, εφόσον συντρέξουν οι προϋποθέσεις που διαγράφει το ίδιο, την αναστολή της ισχύος μέρους ή του συνόλου των διατάξεων των άρθρων 5 παρ. 4, 6, 8, 9, 11, 12 παρ. 1 έως 4, 14, 19, 22 παρ. 3, 23, 96 παρ. 4 και 97.

Η πρώτη εμφάνιση στη χώρα μας του θεσμού της επίταξης ή αλλιώς «πολιτικής επιστράτευσης» (έννοια της κοινής νομοθεσίας, άγνωστη στο συνταγματικό κείμενο) έγινε με τον ν. 325/1914, άρθρο 1. Η διάταξη αυτή προέβλεπε ότι με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου μπορούν να κληθούν στη στρατιωτική υπηρεσία όσοι αποτελούν μέρος του προσωπικού των σιδηροδρόμων, των ταχυδρομείων και των τηλεγράφων και ανήκουν ταυτόχρονα στις κλάσεις της εφεδρείας του στρατού, όχι αναγκαστικά για να αναλάβουν καθήκοντα στρατιωτικής φύσης αλλά, με προηγούμενη απόφαση του αρμόδιου Υπουργού, προκειμένου να εξακολουθήσουν να ασκούν τα καθήκοντα της υπηρεσίας τους ως σιδηροδρομικοί κλπ. Η δυνατότητα αυτή αξιοποιήθηκε αμέσως μετά από την κυβέρνηση του κόμματος των Φιλελευθέρων για να εξουδετερώσει την ευρισκόμενη σε εξέλιξη απεργία του προσωπικού των παραπάνω

⁴² Ο όρος «επίταξη» παράγεται από το ρήμα επιτάσσω που σημαίνει προστάζω, διατάζω, ορίζω, παραγγέλλω

υπηρεσιών⁴³. Λίγα χρόνια αργότερα το πεδίο εφαρμογής της διάταξης επεκτάθηκε με το ν.δ. 1455/13-16.6.1918 έτσι ώστε να περιλάβει και τους σμυριδεργάτες της Νάξου.

Τις ρυθμίσεις αυτές γενίκευσε η δικτατορία του Μεταξά με τους αναγκαστικούς νόμους 1984/1939 και 1986/1939, οι οποίοι και καθιέρωσαν για πρώτη φορά τον όρο «πολιτική επιστράτευση». Η πολιτική επιστράτευση κηρύσσονταν με απόφαση του προέδρου της κυβέρνησης (άρθρο 2 παρ. 5 α.ν. 1984/39) και συνεπάγονταν την υποχρέωση, οποιουδήποτε φυσικού ή νομικού προσώπου να παρέχει οποιασδήποτε φύσης υπηρεσίες, προσωπικές εργασίες ή ενέργειες, που θα ορίζονταν με αποφάσεις, των αρμοδίων υπουργών, χωρίς μάλιστα να προβλέπεται καταρχήν δικαίωμα αμοιβής ή αποζημίωσης (άρθρο 3 α.ν. 1984/39). Σε περίπτωση παράβασης των σχετικών αποφάσεων προβλέπονταν ποινή φυλακίσεως, ενώ ως αρμόδια δικαστήρια ορίζονταν τα στρατοδικεία ή ναυτοδικεία (άρθρο 22 α.ν. 1984/39). Μετά την απελευθέρωση από την εχθρική κατοχή πάντως ο α.ν. 450/1945 τροποποίησε τη ρύθμιση αυτή, έτσι ώστε να επιτρέπεται πια η πολιτική επιστράτευση και για την αντιμετώπιση «ανωμαλιών πάσης φύσεως δυναμένων να παρακωλύσωσι την οικονομικήν ανασυγκρότησιν ή να διαταράξωσι την κρατικήν ή κοινωνικήν ζωήν της χώρας». Το πλέγμα των α.ν. 1984/1939, 1986/1939 και 450/1945 ήταν αμφίβολο αν συμβάδιζε προς τους παραπάνω κανόνες του Συντάγματος του 1952 και των διεθνών συμβάσεων, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ευρύτητα των προβλεπόμενων ουσιαστικών προϋποθέσεων κήρυξης πολιτικής επιστράτευσης.

Παρόλα αυτά η πολιτική επιστράτευση χρησιμοποιήθηκε συχνά στην περίοδο 1952-1967 προκειμένου να αντιμετωπισθούν απεργιακές κινητοποιήσεις, χωρίς όμως ανάλογα συχνή αμφισβήτηση από τους ενδιαφερομένους του σύννομου των επιστρατεύσεων αυτών. Και στις λίγες όμως περιπτώσεις όπου υπήρξε τέτοια αμφισβήτηση και έφθασε μέχρι τα ανώτατα δικαστήρια αποδείχθηκε κατά κανόνα ατελέσφορη⁴⁴. Μοναδική εξαίρεση στον κανόνα αυτόν ήταν η ακύρωση από το ΣΤΕ της απόφασης με την οποία είχαν κληθεί το 1959 σε πενθήμερη Εκπαιδευτική άσκηση πολιτικής επιστράτευσης μερικοί υπάλληλοι του ΟΤΕ, συμφωνά με το άρθρο 17 α.ν. 1984/1939⁴⁵.

⁴³ βλ. Α. Ντάσιου, Η πολιτική επιστράτευση των απεργών σε περίοδο ειρήνης, ΕΕργΔ 1986, σελ. 742

⁴⁵ Το 1961-62 τρεις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας έκριναν νόμιμη την πολιτική επιστράτευση, η οποία στο μεταξύ είχε μετονομασθεί σε πολιτική κινητοποίηση, του προσωπικού του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας που απεργούσαν ενώ αντιπαρήλθαν σιωπηρά το ζήτημα της συνταγματικότητας. Πρόκειται για τις αποφάσεις ΣτΕ 1537 και 1538/1961 (Ολομ.) και ΣτΕ 950/1962. Αυτά απασχόλησαν αντίθετα το Συμβούλιο της Επικρατείας το 1966, όταν έκρινε αίτηση ακύρωσης απόφασης πολιτικής επιστράτευσης προσωπικού της ΔΕΗ που απεργούσε.

Το 1974, μετά την απριλιανή δικτατορία και τη μεταπολίτευση, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας εξέδωσε το ν.δ. Π/1914 «περί πολιτικής σχεδιάσεως εκτάκτου ανάγκης». Το νομοθέτημα αυτό κατήργησε σιωπηρά τους α.ν. 1984/39, 1986/39 και 450/45, αφού άλλωστε στο άρθρο 1 προβλέπει ότι: «Η προς διασφάλισιν της Εθνικής Αμύνης εν πολεμώ και αντιμετώπισιν εκτάκτων αναγκών απαραίτητος ετοιμότης του Έθνους επιδιώκεται δια της από της ειρηνικής περιόδου οργανώσεως, προπαρασκευής και κινητοποιήσεως απασών των πολιτικών δυνάμεων και πόρων της Χώρας, συντελούμενος κατά τας διατάξεις του παρόν-τος ». Οι διαφοροποιήσεις πάντως από το προηγούμενο καθεστώς είναι μικρές, αφού το νομοθετικό αυτό διάταγμα εκδόθηκε από μία κυβέρνηση που είχε συγκροτηθεί για να αντιμετωπίσει εξαιρετικά ανώμαλες εσωτερικά και εξωτερικά καταστάσεις, που η δικτατορία στην Ελλάδα, η τουρκική επέμβαση στην Κύπρο και η επιστράτευση εδώ είχαν δημιουργήσει⁴⁶.

Μερικούς μήνες μετά τη δημοσίευση του ν.δ. 17/1974 τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1975, το οποίο, όπως ήδη αναλυτικά εκτέθηκε, απαγόρευσε ρητά την αναγκαστική εργασία, με τη διάταξη του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. α'. Ωστόσο με το εδ. β' της ίδιας παραγράφου προβλέφθηκε η ρύθμιση με ειδικούς νόμους της «επίταξης προσωπικών υπηρεσιών», εφόσον συντρέχει κάποια από τις απαριθμούμενες περιοριστικά στο εδάφιο αυτό περιπτώσεις. Δεδομένου ότι ειδικός νόμος δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα, βρίσκει και εδώ εφαρμογή η διάταξη του άρθρου 112 παρ. 1 του Συντάγματος: Σε θέματα που για τη ρύθμιση τους προβλέπεται ρητά από διατάξεις του Συντάγματος η έκδοση νόμου, οι κατά περίπτωση νόμοι ή διοικητικές πράξεις κανονιστικού χαρακτήρα, που υπάρχουν κατά την έναρξη της ισχύος του, εξακολουθούν να ισχύουν έως ότου εκδοθεί ο νόμος που προβλέπεται κατά περίπτωση, εκτός αν είναι αντίθετες προς τις διατάξεις του Συντάγματος. Έτσι το ν.δ.17/1974 εξακολουθεί καταρχήν να ισχύει, εκτός από τις διατάξεις οι οποίες θα κρίνονταν αντισυνταγματικές. Και αντισυνταγματικές μπορεί να υποστηριχθεί ότι είναι προπάντων οι διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 5 και 19 παρ. 1, σε ό,τι αφορά τις ουσιαστικές προϋποθέσεις κήρυξης πολιτικής επιστράτευσης, διότι η διατύπωσή τους είναι διαφορετική και ασφαλώς πολύ ευρύτερη από ό,τι στο άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β του Συντάγματος. Θα πρέπει επομένως να γίνει δεκτό ότι οι ουσιαστικές προϋποθέσεις κήρυξης πολιτικής επιστράτευσης ρυθμίζονται μόνο από την παραπάνω διάταξη. Συνεπώς τόσο η διοίκηση όσο και η

⁴⁵ ΣτΕ 776/1960 ΕΕΔ 1960, σελ. 193 επ.

⁴⁶ βλ. Θ.Θεοδώρου, Απεργία και πολιτική επιστράτευση, ΕΕργΔ 1986, σελ. 734

δικαιοσύνη έχουν την αναμφίβολη υποχρέωση να εφαρμόζουν τη διάταξη αυτή και μόνο στον βαθμό που οι διατάξεις του ν.δ. 17 δεν είναι αντίθετες προς τη συνταγματική ρύθμιση, τότε, κατά δεύτερο λόγο, να εφαρμόζουν και τις διατάξεις του εν λόγω ν.δ.

Τέλος, ο ν. 998/1979 « περί προστασίας των δασών και των δασικών εν γένει εκτάσεων της Χώρας» περιελάμβανε στο άρθρο 31, κάτω από τον τίτλο « επίταξης μέσων και προσωπικών υπηρεσιών» διατάξεις ενδιαφέρουσες από συνταγματικής άποψης, ενόψει του άρθρου 22 παρ. 4 Σ. Ο ν. 998/79 προέβλεπε εθελοντική καταρχήν παροχή υπηρεσιών για την κατάσβεση δασικών πυρκαγιών και μόνο σε περίπτωση άμεσου και σοβαρού κινδύνου για τους οικισμούς ή τη ζωή των ανθρώπων επέτρεπε κήρυξη επίταξης υπηρεσιών, οπότε και απειλούσε όσους δεν συμμορφώνονταν με τις ποινές του άρθρου 458 ΠΚ . Επειδή, η πυρκαγιά μπορεί να υπαχθεί στην έννοια της θεομηνίας, δηλ, σοβαρής καταστροφής από φυσικές αιτίες, η οποία, εφόσον απειλεί οικισμούς, προκαλεί αναμφίβολα επείγουσα κοινωνική ανάγκη. Εάν πάλι πρόκειται για πυρκαγιά διαπιστωμένα οφειλόμενη σε εμπρησμό, εφόσον η επέκταση της θέτει σε κίνδυνο την ίδια τη ζωή ανθρώπων η επίταξη μπορεί να βρει έρεισμα στην πέμπτη από τις προβλεπόμενες στο άρθρο 22 παρ, 3 εδ. β Σ περιπτώσεις. Επομένως το άρθρο 31 ν. 998/79 φαίνεται καταρχήν να συνάδει προς το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β Σ.

Το άρθρο 31 ν. 998/1979 αντικαταστάθηκε από το άρθρο 115 ν. 1892/1990, το οποίο επιγράφεται «υποχρεωτική συνδρομή για την κατάσβεση πυρκαγιών σε δάση και δασικές εκτάσεις». Σύμφωνα με την παρ. 1: «Οι δήμαρχοι, οι πρόεδροι κοινοτήτων και οι κάτοικοι των δήμων και κοινοτήτων, στην περιφέρεια των οποίων εξερράγη πυρκαγιά, υποχρεούνται αμέσως με την καθ' οιονδήποτε τρόπο διαπίστωση ή αναγγελία εκδήλωσης πυρκαγιάς, να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για την κατάσβεση αυτής... Οι αρνούμενοι με πρόθεση τη συνδρομή τους τιμωρούνται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών». Επίσης κατά την παρ. 3 «πέραν των κατά τις προηγούμενες παραγράφους κυρώσεων, σε περίπτωση άρνησης παροχής προσωπικών υπηρεσιών ή διάθεσης μηχανικών μέσων, με απόφαση του νομάρχη ή του δασάρχη ή των εντεταλμένοι από αυτούς οργάνων επιτάσσονται οι αναγκαίες προσωπικές υπηρεσίες».

Είναι σαφές ότι η υποχρέωση της παρ. 1 του άρθρου αυτού για παροχή υπηρεσιών για την κατάσβεση της πυρκαγιάς, με την απειλή μάλιστα φυλακίσεως τουλάχιστον τριών μηνών, προηγείται και είναι ανεξάρτητη από την απόφαση του νομάρχη ή δασάρχη ή εντεταλμένου οργάνου για επίταξη προσωπικών υπηρεσιών κατά την παρ. 3 του ίδιου άρθρου. Έτσι όμως επιβάλλεται αναγκαστική εργασία χωρίς

προηγούμενη επίταξη υπηρεσιών, πράγμα καταφανώς αντισυνταγματικό. Εκτός απ' αυτό η παρ. 1 πάσχει νομοτεχνικά, σε σημείο ώστε να καθίσταται και καθεαυτή ανεφάρμοστη, διότι δεν προβλέπεται πως και από ποιο όργανο θα εξατομικευθεί η υποχρέωση συνδρομής στην κατάσβεση της πυρκαγιάς για κάθε συγκεκριμένο κάτοικο, έτσι ώστε να μπορεί να κριθεί στη συνέχεια από το ποινικό δικαστήριο η ύπαρξη άρνησης του με πρόθεση. Εξάλλου στην παρ. 3 προβλέπεται το όργανο το οποίο θα κηρύξει επίταξη υπηρεσιών, δεν προβλέπονται όμως οι κυρώσεις για όσους τυχόν δεν συμμορφωθούν, ούτε είναι βέβαια δυνατή η αναλογική εφαρμογή στην περίπτωση αυτή των ποινικών κυρώσεων της παρ. 1.

Προϋποθέσεις επίταξης προσωπικών υπηρεσιών

Διαδικαστικές προϋποθέσεις

Το εδ. β' της παρ. 4 του άρθρου 22 του Συντάγματος θέτει καταρχήν μία διαδικαστική προϋπόθεση για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, ότι δηλαδή τα σχετικά ζητήματα πρέπει να ρυθμισθούν με «ειδικούς νόμους». Έχουμε εδώ μία «επιφύλαξη του νόμου», δηλαδή ρητή εξουσιοδότηση προς τον κοινό νομοθέτη για θέσπιση περιορισμών στο συνταγματικό δικαίωμα, στην προκείμενη περίπτωση στο δικαίωμα του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. α' (να μην εξαναγκάζεται κανείς να εργασθεί παρά τη θέληση του). Και επειδή ταυτόχρονα καθορίζονται οι ουσιαστικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες είναι έγκυροι οι περιορισμοί αυτοί, γίνεται λόγο για ειδική επιφύλαξη του νόμου. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν ως νόμος νοείται εδώ ο τυπικός ή ο ουσιαστικός. Το θέμα είναι γενικότερο, αφού επιφυλάξεις υπέρ του νόμου συναντούμε σε μια σειρά συνταγματικών δικαιωμάτων κατά τα άρθρα 4 επ. του Συντάγματος.

Η κρατούσα γνώμη δέχεται, τόσο υπό το Σύνταγμα του 1975 όσο και υπό τα προϊσχύσαντα, ότι «το Σύνταγμα χρησιμοποιεί, για τα ατομικά δικαιώματα, τον όρο νόμος με την ουσιαστική και όχι με την τυπική του έννοια» και, κατά συνέπεια, «περιορισμοί στην άσκηση τους μπορεί να επιβληθούν και με ουσιαστικό νόμο»¹. Έχει υποστηριχθεί όμως και η ακριβώς αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή υπό το ισχύον Σύνταγμα «προκειμένου περί ατομικών δικαιωμάτων ο όρος νόμος οφείλει να εννοείται ν;τό την έννοια του τυπικού) νόμου», με αποτέλεσμα να αποκλείεται η νομ εξουσιοδότηση²⁹. Εξυπακούεται ότι και υπό την κρατούσα ε» ο ουσιαστικός νόμος που περιορίζει την

άσκηση ατομικών δικαιωμάτων και φέρει την εξωτερική μορφή κανονιστική; πράξης της Διοίκησης οφείλει να βρίσκει έρεισμα σε τυπικό νόμο, για την εκτέλεση ή κατ' εξουσιοδότηση του οποίου εχθδίκται, σύμφωνα με το άρθρο 43 παρ. 1 και 2 Συντ., χωρί; μάλιστα να είναι δυνατή η χρήση γενικής νομοθετικής εξουσιοδότησης; της παρ. 4, όπως προκύπτει σαφώς από τον συνδυασμό των άρθρων 43 παρ. 5 και 72 παρ. 1 Συντ.

Ορθότερη πάντως φαίνεται η ενδιάμεση θέση, η οποία ι ται ότι, εκτός των περιπτώσεων όπου ρητά το Σύνταγμα < τυπικό νόμο, είναι θέμα ερμηνείας αν απαιτείται τυπικός ή <φ(1_ ουσιαστικός νόμος σε κάθε συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη. Για τους λόγους αυτούς πρέπει να δεχθούμε ότι, εφόσον το Σύνταγμα περιέχει επιφύλαξη υπέρ του νόμου για τον περιορισμό των προβλεπόμενων από το ίδιο δικαιωμάτων του ατόμου ή κοινωνικών ομάδων, χωρίς να προσδιορίζει ειδικότερα αν απαιτείται τυπικός ή ουσιαστικός νόμος, κατά κανόνα αρκεί ουσιαστικός νόμος, επιτρέπεται δηλαδή η νομοθετική εξουσιοδότηση προς τη Διοίκηση για τη ρύθμιση ειδικών ή ειδικότερων θεμάτων, κατ' εξαίρεση όμως μπορεί να απαιτείται και τυπικός νόμος, εάν τούτο προκύπτει από την ερμηνεία της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης.

Εξάλλου οι νόμοι οι οποίοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών πρέπει, κατά ρητή επιταγή του Συντάγματος, να είναι ειδικοί. Η ρήτρα αυτή του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. β δεν μπορεί παρά να εννοεί ότι οι νόμοι για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών έχουν το θέμα αυτό ως αποκλειστικό αντικείμενο, ενώ απαγορεύεται η παρεμβολή άσχετων διατάξεων και χωρίς να αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή να ανταποκρίνονται στα εκ των προτέρων γνωστά χαρακτηριστικά συγκεκριμένων προσώπων.

Σε ό,τι αφορά παραπέρα την κήρυξη της επίταξης, αυτή να γίνει με πρωθυπουργική ή υπουργική απόφαση ή και με απόφαση άλλου διοικητικού οργάνου, ή συνδυασμό των παραπάνω, εφόσον θα παρέχεται σχετική εξουσιοδότηση από τον κανόνα δικαίου που ρυθμίζει τα θέματα αυτά, όπως κάνει άλλωστε σήμερα το ν.δ. 17/74, το οποίο προβλέπει κήρυξη πολιτικής κινητοποίησης με απόφαση του πρωθυπουργού (άρθρο 19 παρ. 1), ως πρώτο βήμα, και στη συνέχεια αποφάσεις των (αρμοδίων) υπουργών και νομαρχών για διενέργεια πολιτικής επιστράτευσης, με εξουσιοδότηση του πρωθυπουργού (άρθρο 23 παρ. 1). Ούτε είναι απαραίτητη κατά το Σύνταγμα η τήρηση συγκεκριμένης διαδικασίας για τη γνωστοποίηση στους ενδιαφερομένους της επίταξης των υπηρεσιών τους, όπως αυτή που το άρθρο 23 παρ. 1 και 3 του ν.δ 17/74 , με την επίδοση των « Φύλλων Ατομικής Προσκήσεως». Η

γνωστοποίηση μπορεί επομένως να γίνεται και με άλλο τρόπο, όπως π.χ. από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Επειδή, τέλος, η πράξη αυτή είναι ατομική διοικητική πράξη, έστω και αν δεν αφορά έναν μόνο αλλά περισσότερους, χωρίς μάλιστα να είναι απαραίτητο να τους κατονομάζει, αλλ' απλώς να τους αναφέρει με βάση μια κοινή τους ιδιότητα (μία τέτοια πράξη δεν περιέχει γενικό και αφηρημένο κανόνα δικαίου, δεν ρυθμίζει άδηλο αριθμό μη συγκεκριμένων περιπτώσεων, αλλ' αντίθετα αναλύεται σε τόσες ατομικές πράξεις, όσοι και οι καλούμενοι να προσφέρουν τις προσωπικές τους υπηρεσίες) και μάλιστα δημιουργεί δυσμενείς συνθήκες για εκείνους προς τους οποίους απευθύνεται, συμπεραίνεται ότι η παραπάνω πράξη χρειάζεται να αιτιολογηθεί από το όργανο που την εκδίδει, έστω και αν ο ειδικός νόμος δεν προβλέπει ρητά τέτοια υποχρέωση⁴⁷.

Ουσιαστικές προϋποθέσεις

Η ερμηνεία των ουσιαστικών προϋποθέσεων της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών είναι ίσως το σπουδαιότερο από τα ζητήματα που θέτει το άρθρο 22 παρ.4 του Συντάγματος. Μια υπερβολικά ευρεία ερμηνεία μπορεί όχι μόνο να καταστήσει πρακτικά ανενεργή την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, αλλά και να θίξει μια σειρά άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων. Πέρα από αυτό όμως, η ίδια η διατύπωση της παρ. 4 του άρθρου 22 επιβάλλει την περιοριστική ερμηνεία των ουσιαστικών προϋποθέσεων της επίταξης.

Οι προϋποθέσεις αυτές, συνεπώς, πρέπει να ερμηνεύεται στενά και *in dubio pro libertate*, ενώ απαγορεύεται η αναλογική εφαρμογή τους και σε άλλες περιπτώσεις, εκτός αυτών που προβλέπονται ρητά.

Αν εξαιρέσει, λοιπόν κανείς « την προσφορά προσωπικής εργασίας στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών » , που είναι μηχανισμός διαφορετικής τελεολογίας, η επίταξη μπορεί να προβλέπεται για δύο κατηγορίες λόγων : α) Λόγοι που επιτρέπουν τη “στρατιωτική” ή “πολεμική” επίταξη υπηρεσιών και αυτοί είναι αα) πόλεμος, αβ) επιστράτευση, αγ) αντιμετώπιση αμυντικών αναγκών και β) Λόγοι “κοινωνικής” επίταξης : βα) επείγουσα κοινωνική ανάγκη από θεομηνία και ββ) ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία.

⁴⁷ βλ. περισσότερα Κ. Χρυσόγονος Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, σελ. 193-207

Τις προϋποθέσεις αυτές - και τις αντίστοιχες έννοιες – καλείται να προσδιορίσει διεξοδικότερα ο κοινός νομοθέτης εισάγοντας και ορισμένα εμπειρικά και άλλα κριτήρια που μπορεί ίσως να ισχύσουν.

Πόλεμος

Η πρώτη προϋπόθεση που προβλέπει το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών είναι ο πόλεμος. Πρόκειται ασφαλώς για την περίπτωση έκτακτης ανάγκης με τις βαρύτερες συνέπειες και αναφέρεται επίσης και στα άρθρα 18 παρ. 3 (επίταξη πραγμάτων) και 48 παρ. 1 (κήρυξη κατάστασης πολιορκίας).

Το κύριο ερώτημα που τίθεται εδώ είναι τι νοείται ως “πόλεμος” . Σύμφωνα με μια πρώτη ερμηνευτική εκδοχή ο πόλεμος και στις τρεις αυτές διατάξεις θα πρέπει να νοηθεί ως πραγματικό γεγονός, δηλαδή « η κατάσταση ή το γεγονός της άσκησης βίας κατ’ αλλήλων μεταξύ δύο ή πλειόνων κρατών» , και όχι απλώς ως νομική πράξη που προβλέπεται στο άρθρο 36 παρ. 1. Υποστηρίζεται όμως και η άποψη ότι ο όρος πόλεμος πρέπει να εκλαμβάνεται με τη νομική του έννοια, δηλαδή ως « μία εξαιρετική κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από το ότι η ισχύς του κανονικού Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, του δικαίου ης ειρήνης, αίρεται κατά τη διάρκεια του... ανεξάρτητα αν συνοδεύεται από στρατιωτικές ή άλλες πράξεις βίας ή όχι»⁴⁸. Εντούτοις, τόσο η μια όσο και η άλλη ερμηνεία παρουσιάζουν μειονεκτήματα⁴⁹.

Η πρακτική χρησιμότητα της δυνατότητας επίταξης προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πόλεμου δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, γιατί είναι πολύ πιθανό ταυτόχρονα με την κήρυξη του πολέμου να κηρυχθεί και κατάσταση πολιορκίας, σύμφωνα με το άρθρο 48 παρ. 1 του Συντάγματος, και ν' ανασταλεί η ισχύς ολόκληρης της παρ. 3 του άρθρου 22. Αν πάντως μεσολαβήσει μεταξύ των δύο παραπάνω κηρύξεων ένα, έστω και μικρό, χρονικό διάστημα, η δυνατότητα επίταξης αποκτά πρακτική σημασία, αφού άλλωστε οι διαδικαστικές προϋποθέσεις γι' αυτήν είναι πολύ απλούστερες.

Επιστράτευση

Η δεύτερη κατά σειρά προϋπόθεση που προβλέπει το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β , η “επιστράτευση” , πρέπει να εκλαμβάνεται, όπως και ο πόλεμος, ως πραγματική

⁴⁸ F.J. Berber, *λήμμα* Kriegsrecht, Evangelisches Staatslexikon, 1975,

⁴⁹ Κατά τον Κ. Χρυσόγονο ορθότερο είναι να εκληφθεί ο όρος πόλεμος και με τις δύο έννοιες ταυτόχρονα

κατάσταση και πιο συγκεκριμένα ως διευρυμένη και έκτακτη κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Αυτό συνάγεται από την προφανή έννοια του όρου στην κοινή γλώσσα, αλλά και από την άμεση σύνδεσή της με την περίπτωση του πολέμου.

Οι σχετικές ρυθμίσεις της κοινής νομοθεσίας και τυχόν διακρίσεις είναι συνταγματικές ανεκτές, μόνο εφόσον ανταποκρίνονται σε μια πραγματική κατάσταση, όπως την αντιλαμβάνεται το Σύνταγμα στις αντίστοιχες διατάξεις του. Η εμμονή στην ύπαρξη πραγματικής, διευρυμένης και έκτακτης κινητοποίησης των ενόπλων δυνατών, χωρίς να αρκούν οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται από την κοινή νομοθεσία είναι αναγκαία για να αποφευχθεί ο κίνδυνος της καταστρατήγησης των σχετικών συνταγματικών διατάξεων και για να διαφυλαχθεί η ίδια η ratio τους. Μάλιστα σύμφωνα με το άρθρο 48 § 1 2, όπου μετά την αναθεώρηση του 1985 γίνεται πλέον ρητά λόγος για επιστράτευση εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων, γίνεται δεκτό ότι η ύπαρξη εξωτερικών κινδύνων είναι αναγκαία προϋπόθεση για την επιστράτευση, όπως αυτή εννοείται σε όλες τις συνταγματικές περιστάσεις που ρυθμίζουν τις έκτακτες περιστάσεις. Μ' άλλη διατύπωση θα λέγαμε ότι η ρήτρα της λόγω εξωτερικών κινδύνων στο άρθρο 48 παρ. 1 δεν εμπεριέχει μία αντιδιαστολή (με κάποιου εσωτερικούς κινδύνους που μπορεί να οδηγήσουν σε επιστράτευση), αλλά μία περιοριστική διευκρίνιση. Αυτό συνάγεται πλέον και από τη ρήτρα της εκδήλωσης ενόπλου κινήματος προς ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος που μνημονεύεται ως αυτοτελής προϋπόθεση στο άρθρο 48 παρ. 1 και στην οποία και μόνο περιορίζεται κάθε μορφής "εσωτερικός κίνδυνος".

Περιτό είναι, τέλος, να διευκρινιστεί ότι η επιστράτευση του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. β δεν είναι η "πολιτική επιστράτευση" του άρθρου 23 του ν.δ. 17/1974, διότι η συνέπεια δεν μπορεί να εκληφθεί ως προϋπόθεση και ένα παρόμοιο *petitio principii* δεν μπορεί να προβληθεί ως ερμηνευτικό επιχείρημα. Επίσης επιστράτευση με την έννοια του άρθρου 22 δεν είναι ούτε η στρατιωτική επιστράτευση, δηλαδή πρόσκληση εφέδρων να καταταγούν στο στράτευμα, που γίνεται όχι για στρατιωτικούς σκοπούς, αλλά για να υποκαταστήσει την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών⁵⁰.

Αντιμετώπιση αμυντικών αναγκών

⁵⁰ βλ. Ε. Βενιζέλος, Πολιτική επιστράτευση και απεργία, ΕΕργΔ 1986, σελ. 727 επ.

Το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β προβλέπει τη δυνατότητα επίταξης προσωπικών υπηρεσιών και μία πολύ πιο ήπια και γενική περίπτωση, για την αντιμετώπιση των αναγκών άμυνας της χώρας. Το γεγονός ότι εδώ δεν έχουμε ν' αντιμετωπίσουμε ούτε καν ένα νομικά τυποποιημένο φαινόμενο, όπως ο πόλεμος ή η επιστράτευση, θα μπορούσε ίσως να-οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο συνταγματικός νομοθέτης θέλησε να δημιουργήσει μία προϋπόθεση αρκετά ελαστική για να συμπεριλάβει καταστάσεις πολύ λιγότερο οξείες από ό,τι ο πόλεμος ή η επιστράτευση, στις οποίες μάλιστα δεν είναι άμεσα ορατή συγκεκριμένη εξωτερική απειλή.

Τα μειονεκτήματα της άποψης αυτής φαίνονται όταν λάβει κανείς υπόψη τα γεωπολιτικά δεδομένα της χώρας μας και την ιστορική της εμπειρία. Συνεπέστερη φαίνεται, όπως ήδη εκτέθηκε κατά τον σχολιασμό της ΣτΕ 686/87¹⁰², η άποψη ότι ως «ανάγκη της άμυνας της Χώρας» νοείται μόνο μία συγκεκριμένη, από την άποψη του διαφαινόμενου κινδύνου, και περιορισμένη, από την άποψη της χρονικής διάρκειας της, περίπτωση. Με άλλες λέξεις μία ιδιαίτερη όξυνση των σχέσεων της χώρας μας με άλλη χώρα ή χώρες, η οποία αφήνει να διαφανεί ως επικείμενος ο κίνδυνος να εμπλακούμε σε πολεμική αναμέτρηση, έστω και χωρίς να έχει αρχίσει η αναμέτρηση αυτή ή να έχει πραγματοποιηθεί ήδη επιστράτευση¹⁰³.

Έτσι καλύπτονται οι περιπτώσεις στις οποίες ο πόλεμος ή η επιστράτευση έχουν κηρυχθεί με νομική πράξη αλλά δεν υπάρχουν ως πραγματική κατάσταση: Αν στο διάστημα αυτό διαπιστώνεται η ύπαρξη αμυντικών αναγκών με την έννοια που περιγράφηκε παραπάνω, καθίσταται συνταγματικά δυνατή η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών. Και πάλι όμως απαιτείται πραγματική εκτίμηση και δεν αρκεί η απλή επίκληση της νομικής κατάστασης, με αποτέλεσμα να ουσιαστικοποιείται σ' ένα βαθμό ο δικαστικός έλεγχος και να κατοχυρώνεται πληρέστερα η απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας.

Και αντίστροφα όμως, εάν χωρίς να υπάρχει κήρυξη πολέμου έχουν αρχίσει στην πράξη να διεξάγονται, ή φαίνονται να επίκεινται εχθροπραξίες, είναι δυνατό να επιταχθούν οι υπηρεσίες προσώπων προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι αμυντικές ανάγκες που προκύπτουν. Κατά συνέπεια η πρόβλεψη περί αναγκών της χώρας συμπληρώνει και προς τη μία και προς την άλλη κατεύθυνση τις περιπτώσεις του πολέμου και της επιστράτευσης, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι συντρέχει συγκεκριμένος κίνδυνος σε ορισμένο χρόνο.

Επείγουσα κοινωνική ανάγκη από θεομηνία

Ως θεομηνία θα πρέπει να νοηθεί εδώ οποιαδήποτε σοβαρή καταστροφή προέρχεται από φυσικές αιτίες, όπως πλημμύρες, πυρκαγιές, ξηρασία, θυελλώδεις άνεμοι, καύσωνας, σεισμός κλπ.

Αντίθετα καταστροφή που προκλήθηκε από ανθρώπινη ενέργεια ή παράλειψη, π.χ. σαμποτάζ ή απλώς έλλειψη καλής συντήρησης του δικτύου της ΔΕΗ η οποία οδηγεί σε γενική διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος, δεν μπορεί να θεωρηθεί «θεομηνία». Επιπλέον θα πρέπει το μέγεθος της καταστροφής να είναι τέτοιο ώστε να δημιουργεί «σοβαρή κοινωνική ανάγκη». Το πότε η ανάγκη είναι σοβαρή θα κριθεί βέβαια στη συγκεκριμένη περίπτωση. Εκ των προτέρων μπορεί να παρατηρηθεί όμως ότι το «σοβαρό» της ανάγκης θέτει όρια τόσο ως προς την ευρύτητα της, δηλαδή το ελάχιστο φάσμα των προσώπων ή των κοινωνικών σχέσεων που αφορά, όσο και ως προς τη βαρύτητα της, δηλαδή το ελάχιστο μέγεθος των συνεπειών της για τα πρόσωπα αυτά⁵¹.

Ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία

Ως κίνδυνο μπορούμε να θεωρήσουμε, ακολουθώντας ορισμό προερχόμενο από το Ποινικό Δίκαιο, μια « ασυνήθιστη, μη κανονική κατάσταση, που δρομολογεί την επέλευση βλάβης ενός αγαθού, προκαλώντας έτσι αβεβαιότητα και ανασφάλεια»⁵². Από τη διατύπωση «ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία» συμπεραίνεται ότι δεν απαιτείται η επέλευση του κινδύνου, αλλά η αντικειμενική προσφορότητα της ανάγκης να δημιουργήσει στην εξέλιξη της τους όρους του κινδύνου στη συγκεκριμένη περίπτωση. Αντικειμενική προσφορότητα σημαίνει ότι η δημιουργία κινδύνου μπορεί να προβλεφθεί με βάση τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων και όχι με βάση κάποια θεωρητικά μόνο δυνατή, αλλά πρακτικά απίθανη αλληλουχία γεγονότων. Θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι επίταξη είναι δυνατή μόνο από το χρονικό σημείο εκείνο στο οποίο ο κίνδυνος διαγράφεται ως επικείμενος και όχι όταν αυτός αποτελεί μια προοπτική του απώτερου μέλλοντος. Σε ό,τι αφορά τη δημόσια υγεία, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εδώ υπάγεται η πρόκληση, διάδοση και εξάπλωση λοιμωδών, μολυσματικών ή μεταδοτικών νόσων.

⁵¹ . Ο Α. Τάχος, Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο, σ. 244, δέχεται ότι «η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών μπορεί να επιβληθεί και για τη θεραπεία επείγουσας κοινωνικής ανάγκης που αναφέρεται και στην οικονομική δημόσια τάξη».

⁵² Ν. Ανδρουλάκης, Ποινικό Δίκαιο, σελ. 172

Στην πράξη, γίνεται αρκετά συχνά επίκληση του λόγου αυτού σε αποφάσεις κήρυξης πολιτικής επιστράτευσης⁵³.

Προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης

Εντελώς διαφορετική από την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών είναι η προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών, η οποία προβλέπεται στο τέλος του εδ. β' της παρ. 3 του άρθρου 22 του Συντάγματος. Το ότι δεν πρόκειται για επίταξη προσωπικών υπηρεσιών φαίνεται άλλωστε και από τη διατύπωση του εδαφίου, διότι αυτό κάνει λόγο για ειδικούς νόμους που ρυθμίζουν τα σχετικά με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πολέμου κλπ. καθώς και τα σχετικά με την προσφορά προσωπικής εργασίας στους Ο.Τ.Α. Έτσι η τελευταία αυτή δεν θεσπίζεται ως ανεξάρτητη ουσιαστική προϋπόθεση επίταξης προσωπικών αλλά ως διακεκριμένος μηχανισμός με δική του τελεολογία⁵⁴.

Η προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης προβλέπεται στα άρθρα 56 επ. του β.δ. 24.9/20.10.1958 (κωδικοποίηση διατάξεων περί προσόδων των δήμων και κοινοτήτων). Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές, σε δήμο ή κοινότητα με πληθυσμό κάτω των 25.000 επιτρέπεται να επιβληθεί στους κατοίκους, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και για χρονικό διάστημα όχι μεγαλύτερο των δέκα ημερών ετησίως, προσωπική εργασία για την εκτέλεση δημοτικών ή κοινοτικών έργων. Όσοι δεν προσέρχονται για να εργασθούν την ημέρα που ορίσθηκε από το δημοτικό ή κοινοτικό συμβούλιο υποχρεώνονται απλώς στην καταβολή του προκαθορισμένου αντιτίμου της εργασίας.

Τις διατάξεις αυτές είναι φανερό πως είχε υπόψη ο συνταγματικός νομοθέτης το 1975, όταν περιέλαβε τη σχετική ρύθμιση στο άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β'⁵⁵. Και επειδή μεταξύ των παραπάνω συγκαταλεγόταν και η πρόβλεψη της δυνατότητας καταβολής του αντιτίμου αντί για την εκτέλεση της εργασίας, ορθότερο φαίνεται να δεχθούμε ότι και στο μέλλον δεν είναι επιτρεπτή συνταγματικά η καθιέρωση υποχρέωσης προσφοράς εργασίας προς τους ΟΤΑ χωρίς παράλληλη δυνατότητα εξαγοράς, με ποσό όχι ανώτερο αυτού που είναι αναγκαίο για την πληρωμή των ημερομισθίων εκείνου τον οποίο θα προσλάβει ο δήμος ή η κοινότητα για να εκτελέσει την εργασία. Επομένως δεν

⁵³ Τέτοια επίκληση είχαμε στις απεργίες των βοθοφόρων οχημάτων το 1980, των φορτηγών Δ.Χ. το 1986, των βυτιοφόρων Δ.Χ. το 1983 και του προσωπικού της Ολυμπιακής το 1986.

⁵⁴ Πρβλ. Βενιζέλου, Πολιτική επιστράτευση, ό.π., σ. 728, Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, Β', σ. 829.

⁵⁵ Πρβλ. Α. Ντάσιου, Εργατικό δικονομικό δίκαιο, Β/ II, σελ. 746

υπάρχει εδώ επιβολή, κατά κυριολεξία, αναγκαστικής εργασίας. Η ερμηνεία άλλωστε αυτή φαίνεται συνεπέστερη προς το γράμμα και το πνεύμα του άρθρου 22 παρ. 3 Συντ. που επιβάλλει, όπως είδαμε παραπάνω, τη στενή, περιοριστική ερμηνεία των εξαιρέσεων ή σχετικοποιήσεων της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας.

Σύμφωνα πάντως με το άρθρο 22 παρ. 2 του Δημοτικού και Κοινοτικού Κώδικα (π.δ. 323/89) «προσφορά προσωπικής εργασίας μπορεί να επιβληθεί στους κατοίκους του δήμου ή της κοινότητας μόνο για την αντιμετώπιση επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης, με ειδική απόφαση του δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου, που υποβάλλεται στο νομάρχη αμέσως». Όπως μόλις εκτέθηκε, η απόφαση αυτή και η επιβολή της σχετικής υποχρέωσης στους κατοίκους πρέπει να θεωρηθούν πως συνάδουν προς το Σύνταγμα μόνο εφόσον προβλέπεται παράλληλα η δυνατότητα εξαγοράς.

Η επιβολή υποχρεώσεων σε ιδιαίτερες κατηγορίες ατόμων

Αναγκαστική εργασία στρατιωτικών

Σε ό,τι αφορά τις ένοπλες δυνάμεις, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εκτέλεση από τα μέλη τους εργασιών καθαρά στρατιωτικού χαρακτήρα, όπως π.χ. η κατασκευή οχυρωματικών έργων στα σύνορα με σκοπό την ενίσχυση της αμυντικής θωράκισης της χώρας, ή η γνωστή «αποψίλωση» των χώρων των στρατοπέδων από αγριόχορτα για λόγους καθαριότητας και ασφαλείας των τελευταίων, δεν παραβιάζει το άρθρο 22 παρ. 3 εδ α' του Συντάγματος. Και τούτο διότι και αναγκαία και επιβεβλημένη είναι, καταρχήν, η εκτέλεση τέτοιου είδους εργασιών, από τη φύση της συγκεκριμένης σχέσης και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτή, ενώ βρίσκει άμεσο συνταγματικό έρεισμα στη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 6, σύμφωνα με την οποία «κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων».

Τελευταία όμως σημειώνεται η χρησιμοποίηση στρατιωτών σε έργα παραγωγικά, σε σημείο μάλιστα που συχνά υποκαθιστούν τις πολιτικές υπηρεσίες στην αντιμετώπιση φυσικών φαινομένων. Ως μέτρο μπορεί να είναι υπό κάποιες προϋποθέσεις επιδοκίμαστο, πλην όμως αντίκειται στη σαφή διάταξη της 29^{ης} Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας που κάνει λόγο «περί εργασιών χαρακτήρα καθαρά στρατιωτικού. Εξάλλου, από τη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 6, σύμφωνα με την οποία

«Κάθε Έλληνας που μπορεί να φέρει όπλο είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων» , προκύπτει ότι αποστολή των ενόπλων δυνάμεων είναι κατά πρώτο λόγο να λειτουργούν αποτρεπτικά απέναντι σε όσους θα είχαν διάθεση να προσβάλουν την εθνική ανεξαρτησία την εδαφική ακεραιότητα της χώρας μας, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η ειρήνη, και κατά δεύτερο λόγο, εάν η «αποτροπή» δεν αποδειχθεί αποτελεσματική, να αμυνθούν του πατρίου εδάφους. Με διαφορετική διατύπωση, η αποστολή αυτή συνίσταται στην άμυνα της χώρας απέναντι σε εξωτερικούς κινδύνους και όχι στην ενασχόληση με καθήκοντα αναγόμενα στην εσωτερική πολιτική⁵⁶.

Η εργασία των φυλακισμένων

Στο παρελθόν πολλοί ποινικοί και σωφρονιστικού νόμοι επέβαλλαν εργασία στους κατάδικους. Ο καταργηθείς Ποινικός Κώδικας του 1835 όριζε ότι «οι είς δεσμά δια βίου καταδεδικασμένοι υποβάλλονται είς δημόσια έργα» (αρθρ. 9 έδ. β), ενώ το δε Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836 προέβλεπε τη σύσταση «σωφρονιστικής φυλακής, οπού οί κατάδικοι θα ύποβάλονται είς εργασίαν και διδασκαλίαν , ή εργασία μάλιστα των κάτω των 14 ετών θα έσκόπει “την έκμάθησιν χειροτεχνίας” ». Αργότερα, ό νόμος Γ ΛΖ' του 1911 (αρθρ. 6) επέτρεψε τις γεωργικές και άλλες υπαιθριες εργασίες. Οι νόμοι 2231 του 1920. (αρθρ. 12) και 3090 του 1924 όρισαν, ότι μέχρι την ίδρυση αγροτικών φυλακών ήταν δυνατή η εκτέλεση από κατάδικους έργα οδοποιίας, δημ. υγείας, αποξηράνσεως ελών, τελμάτων, αναδασώσεως, εθνικής άμυνας και κοινής ωφελείας⁵⁷.

Σήμερα, θέμα επιβολής αναγκαστικής εργασίας στο πλαίσιο του ποινικού σωφρονισμού μπορεί να ανακύψει με τρεις τουλάχιστον διαφορετικές μορφές: Πρώτο, αναγκαστική εργασία ως παρεπόμενη ποινή σύμφωνα με το άρθρο 72 ΠΚ. Δεύτερο, αναγκαστική εργασία ως μέσο αναμόρφωσης του κρατουμένου κατά τις σωφρονιστικές διατάξεις (α.ν 125/67, ν. 1851/89) , στο πλαίσιο της έκτισης ποινής στερητικής της ελευθερίας. Και τρίτο, αναγκαστική εργασία με την έννοια δραστηριοτήτων που είναι απαραίτητες για τη διαβίωση στα καταστήματα κράτησης (π.χ. προετοιμασία φαγητού, καθαριότητα κλπ.).

⁵⁶ Βλ. Χ. Αγαλλόπουλου , Η αναγκαστική εργασία , Μελέται Εργατικού Δικαίου και κοινωνικής πολιτικής , σελ. 58

⁵⁷ Βλ. Χ. Αγαλλόπουλου , Η αναγκαστική εργασία , Μελέται Εργατικού Δικαίου και κοινωνικής πολιτικής , σελ. 61

Το άρθρο 72 ΠΚ έχει επικριθεί από τη θεωρία, όχι άδικα, ως αντίθετο στο άρθρο 22 παρ.4 του Συντάγματος⁵⁸. Η επιβολή ποινής με κύριο περιεχόμενο της τον καταναγκασμό προς εργασία αντίκειται ευθέως προς τη συνταγματική υπαγόρευση καταναγκασμών του είδους αυτού. Παραπέρα, οι διατάξεις της σωφρονιστικής νομοθεσίας, όπως και αυτή το άρθρου 72 ΠΚ., επικρίνονται ως αντισυνταγματικές από τη θεωρία του ποινικού δικαίου. Αντίθετα η παρ. 1 άρθρου 37 του νέου «Σχεδίου Σωφρονιστικού Κώδικα» προβλέπει ότι «η εργασία ή απασχόληση του κρατούμενου δεν έχει τιμωρητικό ή καταπιεστικό χαρακτήρα» και το εδ. β' της παρ. 2 του ίδιου άρθρου συμπληρώνει ότι «απαγορεύεται η ανάθεση στον κρατούμενο εργασίας, όταν αυτός την αρνείται, προβάλλοντας σοβαρούς και συνεπείς λόγους αντιρρήσεων συνείδησης». Εξάλλου η αιτιολογική έκθεση του Σχεδίου ρητά αναφέρεται στον «εθελοντικό χαρακτήρα της εργασίας».

Αρχή της αναλογικότητας

Οι αποφάσεις των αρμοδίων οργάνων της εκτελεστικής λειτουργίας με τις οποίες κηρύσσεται επίταξη προσωπικών υπηρεσιών (πολιτική επιστράτευση) θα πρέπει να μην παραβιάζουν τη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας και ειδικότερα η επίταξη να είναι: α) Κατάλληλη, δηλ. να τελεί σε συνάφεια με τον επίδιωκόμενο σκοπό. Αυτός δεν μπορεί παρά να είναι ένας από εκείνους που περιοριστικά απαριθμεί το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β' του Συντάγματος, και πιο συγκεκριμένα αντιμετώπιση εξωτερικής απειλής η οποία εκδηλώνεται ή εξυπακούεται στις περιπτώσεις πολέμου, επιστράτευσης ή αναγκών άμυνας της Χώρας ή ακόμη αντιμετώπιση θεομηνίας που προκαλεί επείγουσα κοινωνική ανάγκη ή κινδύνου της δημόσιας υγείας. β) Αναγκαία, δηλ. να μην είναι δυνατή η εξυπηρέτηση του ίδιου σκοπού με άλλα μέσα, όπως π.χ. η χρησιμοποίηση προσώπων πρόθυμων να εκτελέσουν την ίδια εργασία έναντι αμοιβής. Εάν πρόκειται ειδικότερα για επίταξη προσωπικών υπηρεσιών εργαζομένων σε επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, οι οποίοι απεργούν, αυτή υπάρχει αυξημένη πιθανότητα να είναι αντισυνταγματική ως μη αναγκαία λόγω της ύπαρξης προσωπικού ασφαλείας που καλύπτει τις στοιχειώδεις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Και τούτο ισχύει είτε δεχθούμε ότι ο έλεγχος της αναγκαιότητας επιβάλλεται γενικά, είτε ότι ασκείται επιλεκτικά,

⁵⁸ Αντίθετα, κατά τον Π. Δαγτόγλου η κατά το άρθρο 72 ΠΚ. Παραπομπή σε κατάσταση εργασίας, ως μέτρο ασφαλείας στα πλαίσια του ποινικού κολασμού, δεν αντίκειται στην απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας. Βλ. Ατομικά Δικαιώματα Β', σελ 943.

ανάλογα με το θιγόμενο συνταγματικό δικαίωμα, διότι η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, τόσο με βάση την κατηγορηματική και απόλυτη διατύπωση του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. α' του Συντάγματος όσο και με βάση τη συστηματική θέση και σημασία του, θα πρέπει να υπαχθεί στην πιο εντατική βαθμίδα ελέγχου.

Ο έλεγχος της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, με την έννοια της καταλληλότητας και αναγκαιότητας, διασφαλίζει την κήρυξη επίταξης προσωπικών υπηρεσιών μόνο για τη λειτουργική διευκόλυνση της Πολιτείας στην αντιμετώπιση των έκτακτων αναγκών που προβλέπονται στο άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β' του Συντάγματος. Αποκλείεται έτσι η χρησιμοποίηση της συνδρομής κάποιας από τις τελευταίες ως προσχήματος για κήρυξη πολιτικής επιστράτευσης η οποία δεν ήταν στην πραγματικότητα συναφής προς την ανάγκη ή πάντως απαραίτητη για την αντιμετώπιση της. Κατ' αποτέλεσμα τούτο ισοδυναμεί με τον έλεγχο της κατάχρησης εξουσίας από τη Διοίκηση, διότι και αυτός αποσκοπεί στην αποτροπή της προσχηματικής χρήσης αρμοδιοτήτων της διοίκησης για σκοπούς άλλους από εκείνους για τους οποίους νομοθετήθηκαν.

Αναστολή ισχύος του άρθρου 22 παρ.3 Σ

Ένας ιδιαίτερα δραστικός περιορισμός, τέλος, της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας είναι η δυνατότητα αναστολής της ισχύος του άρθρου 22 παρ. 4, εφόσον κηρυχθεί κατάσταση πολιορκίας σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 48 του Συντάγματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ το άρθρο 48 παρ. 1 εδ. α' του Συντάγματος του 1975 προέβλεπε ότι μπορεί να ανασταλεί η ισχύς ολόκληρου του άρθρου 22, η ίδια διάταξη έτσι όπως αναθεωρήθηκε το 1986 προβλέπει πια δυνατότητα αναστολής μόνο της παρ. 4 του άρθρου 22. Πάντως σχετική μνεία δεν γίνεται στην εισηγητική έκθεση της πρότασης αναθεώρησης, ούτε συζητήθηκε το θέμα στη Βουλή, ώστε να φωτισθεί το σκεπτικό της αφαίρεσης των άλλων παραγράφων και παραμονής της παρ. 4.

Η αναστολή αυτή της ισχύος του άρθρου 22 παρ. 4, η οποία μετά την αναθεώρηση του 1986 τελεί υπό προϋποθέσεις, διαδικαστικές και ουσιαστικές, αυστηρότερες από ό,τι σύμφωνα με την αρχική μορφή του άρθρου 48 του Συντάγματος του 1975, ορθό είναι να θεωρηθεί πως δεν αφορά τη διάταξη σε όλη την έκταση της, αλλά μόνο την ανάγκη ή τον κίνδυνο εξαιτίας του οποίου κηρύχθηκε η κατάσταση

πολιορκίας. Τούτο σημαίνει ότι εάν π.χ. εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος και κηρυχθούν απεργίες ως εκδήλωση διαμαρτυρίας, με σκοπό την παρεμπόδιση του, δεν είναι δυνατό να υποχρεωθούν οι απεργοί να επιστρέψουν στην εργασία τους με την απειλή ποινικών κυρώσεων ή με την χρήση των μέσων του διοικητικού καταναγκασμού, διότι η αναστολή της ισχύος του άρθρου 22 παρ. 4 και των άλλων δικαιωμάτων, σύμφωνα με το άρθρο 48 παρ. 1 εδ. α', αφορά εκδηλώσεις που εκφράζουν ή επιτείνουν τον κίνδυνο και όχι όσες αποσκοπούν και συντελούν στην προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο σκοπός της εκδήλωσης μπορεί βέβαια να κριθεί από το ποινικό δικαστήριο το οποίο θα κληθεί τυχόν να επιβάλει τις σχετικές κυρώσεις. Εάν αντίθετα έχει κηρυχθεί π.χ. επιστράτευση για την αντιμετώπιση εξωτερικού κινδύνου και απεργούν στο διάστημα αυτό οι εργαζόμενοι στα μέσα μαζικής μεταφοράς, τότε μπορούν να υποχρεωθούν να επιστρέψουν στην εργασία τους, διότι αυτό θα είναι προφανώς απαραίτητο για τη διευκόλυνση της επιστράτευσης.

Εξάλλου η εφαρμογή του άρθρου 48 του Συντάγματος δεν σημαίνει ότι μπορεί να θεωρηθεί επιτρεπτή η επιβολή κάθε μορφής αναγκαστικής εργασίας. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι το άρθρο 22 παρ. 4 Σ. εξειδικεύει τη γενική αρχή που καθιερώνει το άρθρο 2 παρ. 1 Σ., ότι η πολιτεία οφείλει να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου. Το άρθρο 2 παρ. 1 είναι, ως γνωστό, θεμελιώδες, μη αναθεωρήσιμο και δεν αναστέλλεται με τη διαδικασία του άρθρου 48 Σ. Βέβαια δεν μπορεί να υπό στηριχθεί πως ό,τι θεωρείται αναγκαστική εργασία κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 4 αντίκειται και στο άρθρο 2 παρ. 1. Εάν συνέβαινε αυτό, τότε προφανώς η ειδική διάταξη του άρθρου 22 παρ. 4 θα περίπτεε. Ωστόσο ιδιαίτερα επαχθείς και απάνθρωπες μορφές αναγκαστικής εργασίας είναι αντίθετες στο άρθρο 2 παρ. 1 απευθείας. Τούτο θα ίσχυε π.χ. για εργασία υπό την άμεση απειλή υλικής βίας εναντίον όποιου δεν εργάζεται ή δεν δείχνει την απαραίτητη επιμέλεια κατά την εκτέλεση της εργασίας, ή εργασία υπό την απειλή βασανιστηρίων (αυτό άλλωστε θα ήταν αντίθετο και προς το άρθρο 7 παρ. 2 Σ, η ισχύς του οποίου δεν αναστέλλεται).

Γερμανικό δίκαιο

Η απαγόρευση από το Σύνταγμα της αναγκαστικής εργασίας δεν είναι βέβαια φαινόμενο αποκλειστικά ελληνικό.

Το Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, του 1949) περιέχει και αυτό ρητές σχετικές ρυθμίσεις. Σύμφωνα με

την παράγραφο 2 του άρθρου 12 κανείς δεν επιτρέπεται να εξαναγκασθεί σε καθορισμένη εργασία, εκτός αν τούτο συμβεί στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής, γενικής και ταυτόσημης για όλους δημόσιας υποχρέωσης παροχής υπηρεσίας. Ακόμα, σύμφωνα με την παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου, αναγκαστική εργασία είναι επιτρεπτή μόνο σε περίπτωση στέρησης της ελευθερίας με δικαστική απόφαση.

Από την ερμηνεία γίνεται δεκτό ότι η παράγραφος 3 του άρθρου 12 του Θεμελιώδη Νόμου στρέφεται κατά της αναγκαστικής Εργασίας ως συστήματος, επιδιώκοντας να αποτρέψει την υποδούλωση της εργασίας με οποιαδήποτε μορφή, ενώ η παράγραφος 2 αφορά ειδικές μορφές καταναγκασμού. Άλλοι πάντως υποστηρίζουν ότι οι δύο απαγορεύσεις είναι ουσιαστικά ταυτόσημες και επομένως περιορίζουν το κανονιστικό περιεχόμενο της παραγράφου 3 στο ότι αυτή προσθέτει μία ακόμη εξαίρεση, δηλ. την περίπτωση της εργασίας η οποία επιβάλλεται με δικαστική απόφαση, στον κανόνα της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας που περιλαμβάνεται ήδη στην παράγραφο 2. Εξάλλου ίο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι το εδ. α' της παρ. 1 του άρθρου 12 του Θεμελιώδη Νόμου, σύμφωνα με το οποίο όλοι οι Γερμανοί έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν ελεύθερα το επάγγελμά τους, εγγυάται και την ελευθερία του να μην αρχίζεις και να μην εξασκείς κανένα επάγγελμα. Σύμφωνα με την ίδια απόφαση η «μη επιλογή» ενός επαγγέλματος είναι η αρνητική πλευρά της ελευθερίας της επιλογής επαγγέλματος, η αναγκαία αντίστροφη όψη της θετικής ελευθερίας, που αποσκοπεί στο να προστατεύσει έναν βιοτικό χώρο από την κρατική επέμβαση και χειραγώγηση.

Δεν αμφισβητείται πάντως ότι οι διατάξεις αυτές παρέχουν δικαιώματα με την έννοια αξιώσεων απέναντι στο κράτος, η ικανοποίηση των οποίων μπορεί, αν χρειασθεί, να επιδιωχθεί και δικαστικά και δεν περιορίζονται σ' έναν προγραμματικό απλώς χαρακτήρα.

Στην έννοια του καταναγκασμού υπάγονται οπωσδήποτε τα συνήθη μέσα διοικητικού καταναγκασμού (χρηματικές ποινές, προσωποκράτηση, άμεσος καταναγκασμός) καθώς και η απειλή ποινικών κυρώσεων σε περίπτωση άρνησης του υπόχρεου. Αντίθετα δεν είναι σαφές μέχρι ποιο σημείο μπορεί να θεωρηθεί καταναγκασμός η άρνηση ή η ανάκληση πλεονεκτημάτων και παροχών για τον υπόχρεο.

Ούτε όμως και για τον ορισμό της «εργασίας» υπάρχει ομοφωνία. Μεταξύ των γνωμών που υποστηρίζονται είναι ότι εργασία με την παραπάνω έννοια αποτελεί κάθε σωματική ή πνευματική δραστηριότητα ή ετοιμότητα για δραστηριότητα, η οποία δεν συνιστά απλώς αναγκαίο παρακολούθημα άλλης υποχρέωσης και συνεπάγεται πάντως

σημαντική επιβάρυνση για τον υπόχρεο. Άλλη γνώμη υποστηρίζει ότι εργασία είναι κάθε υπηρεσία η εκτέλεση της οποίας μπορεί να εξασφαλισθεί μέσω της αγοράς εργασίας. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η «εργασία» με την έννοια του άρθρου 12 παρ. 2 και 3 δεν χρειάζεται να αποτελεί μέρος της επαγγελματικής δραστηριότητας του συγκεκριμένου υπόχρεου ή και άλλης επαγγελματικής δραστηριότητας, διότι δεν είναι απαραίτητο να υπάρχουν τα στοιχεία της χρονικής διάρκειας και της χρηματικής ανταμοιβής που χαρακτηρίζουν την άσκηση τέτοιας δραστηριότητας. Επίσης τόσο η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου όσο και η θεωρία συμφωνούν ότι δεν αποτελούν εργασία με την παραπάνω έννοια δραστηριότητες που επιβάλλονται μεν από το κράτος, σχετίζονται όμως άμεσα και συνιστούν συνέχεια της κύριας επαγγελματικής απασχόλησης του υπόχρεου, όπως είναι π.χ. η υποχρέωση των τραπεζών να παρακρατούν οι ίδιες και να αποδίδουν στη συνέχεια στο δημόσιο τους φόρους για ορισμένα είδη εισοδημάτων από τόκους. Παραπέρα δεν αποτελεί «εργασία» η υποχρεωτική άσκηση τιμητικών αξιωμάτων τα οποία συνίστανται σε συμμετοχή στη διοίκηση των κοινών, π.χ. η συμμετοχή σε εφορευτική επιτροπή στις βουλευτικές ή δημοτικές εκλογές, ούτε η εκπλήρωση υποχρεώσεων που επιβάλλονται στους πολίτες με χαρακτήρα καθαρά επιβοηθητικό για την εκπλήρωση της αποστολής της διοίκησης, όπως π.χ. η υποχρέωση υποβολής φορολογικών δηλώσεων.

Σε ό,τι αφορά την προβλεπόμενη από την παράγραφο 2 του άρθρου 12 του Θεμελιώδη Νόμου δημόσια υποχρέωση παροχής υπηρεσίας, αυτή πρέπει, όπως είδαμε, να είναι παραδοσιακή, γενική και ταυτόσημη για όλους. Παραδοσιακή σημαίνει ότι θα πρέπει να υπήρχε και στο παρελθόν, αλλά ταυτόχρονα εξακολουθούν να υπάρχουν οι κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες θεσπίστηκε. Γενική δεν σημαίνει ότι πρέπει να περιλαμβάνει όλους αδιάκριτα, αλλά ότι πρέπει να είναι γενικά διατυπωμένη και να μη θεσπίζονται αυθαίρετα εξαιρέσεις. Τέλος ταυτόσημη για όλους σημαίνει ότι πρέπει να υποχρεώνει εξίσου όλους όσοι βρίσκονται στην ίδια θέση. Εννοείται ότι η υποχρέωση πρέπει να προβλέπεται από διάταξη νόμου. Παράδειγμα τέτοιας υποχρέωσης είναι η αναγκαστική συμμετοχή σε αποστολές της πυροσβεστικής υπηρεσίας.

Εξάλλου, μετά από αναθεώρηση του Θεμελιώδη Νόμου το 1968, το άρθρο 12α προβλέπει στις παραγράφους 3 έως 6 ότι μπορούν, εφόσον έχει κηρυχθεί η «περίπτωση άμυνας» σύμφωνα με τα άρθρα 115α και επόμενα το» Θεμελιώδη Νόμου (κατάσταση έκτακτης ανάγκης), να υποχρεωθούν σε παροχή Εργασίας για την εξυπηρέτηση αμυντικών σκοπών στρατεύσιμοι, οι οποίοι για οποιονδήποτε λόγο δεν κλήθηκαν υπό τα όπλα, ή να υποχρεωθούν γυναίκες να παράσχουν υπηρεσίες σε

νοσοκομεία και σταθμούς πρώτων βοηθειών, ή να περιορισθεί η ελευθερία των Γερμανών πολιτών να παραιτηθούν από την εργασία τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η διάταξη του άρθρου 9 παρ. 3 του Θεμελιώδη Νόμου, σύμφωνα με την οποία μέτρα που λαμβάνονται με βάση το άρθρο 12α του ίδιου δεν επιτρέπεται να στραφούν εναντίον εργατικών αγώνων κηρυγμένων από νόμιμες συνδικαλιστικές οργανώσεις με σκοπό την προστασία και προαγωγή των συνθηκών εργασίας και των οικονομικών συνθηκών.

Από τη σύντομη αυτή επισκόπηση των ρυθμίσεων του γερμανικού Συντάγματος σχετικά με την αναγκαστική εργασία μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι αυτή απαγορεύεται, όχι όμως με τόσο αυστηρή και απόλυτη διατύπωση όπως στο άρθρο 22 παρ. 3 εδ. α' του ελληνικού Συντάγματος, και πάντως οι εξαιρέσεις που προβλέπει ο Θεμελιώδης Νόμος έχουν ευρύτερη έκταση από ό,τι ο θεσμός της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών του δικού μας Συντάγματος.

Παρόλα αυτά η εφαρμογή των άρθρων 12 παρ. 2 και 3 του Θεμελιώδη Νόμου και η έκταση των εξαιρέσεων από τις διατάξεις αυτές και των περιορισμών του θεμελιώδους δικαιώματος που καθιερώνουν έχουν απασχολήσει τη γερμανική θεωρία και νομολογία, τηρουμένων των αναλογιών, πολύ λιγότερο από ό,τι το άρθρο 22 παρ. 3 τη δική μας θεωρία και νομολογία. Ο λόγος είναι ότι εκεί, σε αντίθεση με τη χώρα μας, δεν έχει επιχειρηθεί η επιβολή αναγκαστικής εργασίας προκειμένου να επιτευχθεί η αντιμετώπιση απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων και επομένως η όλη προβληματική έχει λιγότερο οξείες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις και συνέπειες.

Γαλλικό δίκαιο

Στη Γαλλία, αντίθετα προς τη Γερμανία, δεν υπάρχει ρητή συνταγματική απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, όπως άλλωστε δεν καθιερώνεται ρητά από το Σύνταγμα και η ελευθερία της εργασίας γενικά. Το προοίμιο του Συντάγματος του 1946, στο οποίο παραπέμπει το προοίμιο του ισχύοντος γαλλικού Συντάγματος του 1958, διακηρύσσει πως «καθένας έχει καθήκον να εργάζεται και δικαίωμα να βρίσκει εργασία». Η διάταξη αυτή όμως ερμηνεύεται, σε ό,τι αφορά το πρώτο της σκέλος, πως καθιερώνει ηθική και όχι νομική υποχρέωση εργασίας και, σε ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος, πως θεσπίζει το (κοινωνικό) δικαίωμα για εργασία και όχι την ατομική ελευθερία εργασίας.

Ωστόσο η γαλλική θεωρία και νομολογία δέχονται πως η ελευθερία της εργασίας βρίσκει έρεισμα στο διάταγμα Allarde της 2/17 Μαρτίου 1791, το οποίο κατοχυρώνει κυρίως την ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας. Συζητείται το θέμα, ποια είναι η νομική φύση και η ισχύς των ελευθεριών που απορρέουν από το διάταγμα Allarde. Η νομολογία πάντως, κατά τον έλεγχο της νομιμότητας κανονιστικών πράξεων περιοριστικών της ελευθερίας του εμπορίου και της βιομηχανίας, επικεντρώνει την προσοχή της κυρίως στο αν αυτές στηρίζονται σε νομοθετική εξουσιοδότηση και όχι στο αν παραβιάζουν το διάταγμα Allarde.

Γίνεται επίσης δεκτό ότι η ελευθερία του να μην εργάζεσαι ή απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας αποτελεί την αρνητική όψη της ελευθερίας της εργασίας και εμπεριέχεται εννοιολογικά σ' αυτή, ενώ αναλύεται σε ελευθερία εγκατάλειψης συγκεκριμένης εργασίας που είχε στο παρελθόν με τη θέληση του αναλάβει ο εργαζόμενος και ελευθερία άρνησης για ανάληψη εργασίας εξαρχής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο θεσμός της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών, τον οποίο εισήγαγε ο γαλλικός νόμος της 11.7.1938 για την οργάνωση του έθνους σε καιρό πολέμου. Η επίταξη αυτή μπορούσε να εφαρμοσθεί όχι μόνο στις δημόσιες υπηρεσίες, εφόσον η απεργία δημιουργούσε σοβαρούς κινδύνους για τη συνέχιση της λειτουργίας τους, αλλά και στον ιδιωτικό τομέα, εφόσον προέκυπτε κίνδυνος για την ικανοποίηση των αναγκών του πληθυσμού. Ακόμη η επίταξη μπορεί να αφορά, και στην πράξη αυτό συμβαίνει, τις υπηρεσίες απεργών, ενώ συνοδεύεται από την απειλή ποινικών κυρώσεων. Οι ρυθμίσεις αυτές όφειλαν να παύσουν να ισχύουν από 1.6.1946, ημερομηνία στην οποία τοποθετείται για τη Γαλλία το νομικό τέλος των εχθροπραξιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ωστόσο τους δόθηκε ετήσια παράταση ισχύος με αλληπάλληλους νόμους στις 28.2.1947, 28.2.1948 και 28.2.1949 και στη συνέχεια επ' άοριστο παράταση, με τον νόμο της 28.2.1950 και αργότερα το διάταγμα της 7.1.1959. Η νομιμότητα διαφόρων περιπτώσεων επίταξης, επανειλημμένα αλλά συνήθως ανεπιτυχώς, αμφισβητήθηκε ενώπιον των γαλλικών διοικητικών και ποινικών δικαστηρίων, τα οποία βέβαια δεν έχουν αρμοδιότητα ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων.

Ωστόσο μετά το 1963, οπότε εφαρμόσθηκε για τελευταία φορά κατά της απεργίας των εργατών ορυχείων, η επίταξη έχει περιπέσει πρακτικά σε αχρησία. Κατά τη διάρκεια μάλιστα της μεγάλης απεργίας της ένωσης σιδηροδρομικών υπαλλήλων (S.N.F.C.) το 1986-1987, ρητά η γαλλική κυβέρνηση απέκλεισε για λόγους αρχής τη χρήση οποιασδήποτε μορφής επίταξης των υπηρεσιών των απεργών, ενώ και παλιότερα, το

1977, είχε αρνηθεί να προσφύγει σ' αυτή. Γίνεται επομένως σήμερα πια δεκτό ότι η διασφάλιση της συνέχισης της λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας, που αποτελεί δικαίωμα ή και υποχρέωση της Διοίκησης σε ορισμένες περιπτώσεις όπου αυτό προβλέπεται από τον νόμο, όπως στα κρατικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα και στον έλεγχο της εναέριας κυκλοφορίας, θα πρέπει να συντελεσθεί με άλλα μέσα -όπως η εκτέλεση της υπηρεσίας από τρίτα πρόσωπα, η εκκένωση των χώρων της υπηρεσίας από τους απεργούς εάν υπάρχει ανάγκη, ή η προληπτική οργάνωση προσωπικού ασφαλείας - και όχι με την επίταξη των υπηρεσιών των απεργών.

Αμερικανικό δίκαιο

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Δέκατη Τρίτη Τροποποίηση του Συντάγματος, η οποία ψηφίσθηκε από το Κογκρέσσο στις 31.1.1865 και τέθηκε σε ισχύ, μετά την κύρωση της από τα νομοθετικά Σώματα των τριών τετάρτων των Πολιτειών σύμφωνα με το πέμπτο άρθρο του Συντάγματος του 1787, στις 6.12.1865, προβλέπει ότι «ούτε δουλεία ούτε ακούσια υπηρεσία, εκτός αν επιβληθεί ως ποινή για έγκλημα για το οποίο ο υπαίτιος έχει καταδικασθεί νόμιμα, δεν υφίσταται στις Ηνωμένες Πολιτείες ή σε οποιοδήποτε τόπο υποκείμενο στη δικαιοδοσία τους». Στην απόφαση *Pollock v. Williams* το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε πως η Δέκατη Τρίτη Τροποποίηση δεν επιτρέπει τη θέσπιση νόμου με τον οποίο θα εξαναγκάζονταν ένα πρόσωπο να εργασθεί για να αποπληρώσει τα χρέη του, ενώ «καμία Πολιτεία δεν επιτρέπεται να καταστήσει με οποιονδήποτε τρόπο την εγκατάλειψη της εργασίας ποινικό αδίκημα, ή να χρησιμοποιήσει ποινικές κυρώσεις για να κρατήσει στην εργασία πρόσωπα παρά τη θέληση τους»⁵⁹.

Η τομή των άρθρων 22 παρ. 4 και 23 παρ. 2

Σε δραστικό μέσο περιορισμού του απεργιακού δικαιώματος έχει εξελιχθεί στην πρακτική η πολιτική επιστράτευση, την οποία, κατά διαστροφή του κατά το Σύνταγμα προορισμού της, που πάντως δεν συνίσταται στη χρήση της ως μέσου καταλυτικού του απεργιακού δικαιώματος, συνηθίζει να χρησιμοποιεί η κρατική εξουσία

⁵⁹ *Pollock v. Williams* (1944) 322 U.S. 4, 18. Πρβλ. E.C. Smith/ H.J. Spaeth *The Constitution of the United States*, 12^η εκδ. Νέα Υόρκη 1987, σελ. 135.

για τον τερματισμό απεργιών και για τον εξαναγκασμό των απεργών σε αναγκαστική εργασία⁶⁰.

Είναι, καταρχήν προφανές ότι τα άρθρα 23 παρ. 2 και 22 παρ. 4 εδ. β' διέπονται από διαφορετική ratio και διεκδικούν διαφορετικά πεδία εφαρμογής. Το πρώτο είναι κορυφαία έκφανση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και ανήκει στο πλέγμα των διατάξεων του Συντάγματος που φιλοδοξούν να διευθετήσουν τις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας. Το δεύτερο θεσπίζει ένα πρόσθετο και ειδικό περιορισμό της ελευθερίας της εργασίας. Έτσι, ενώ φορέας του δικαιώματος που απορρέει από το άρθρο 22 παρ. 4 του Συντάγματος είναι κάθε άνθρωπος, εργαζόμενος ή μη, το δικαίωμα απεργίας, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 23 παρ. 2 του Συντάγματος, αναφέρεται κυρίως στους εργαζόμενους και μάλιστα με σχέση εξαρτημένης εργασίας (μισθωτούς), στους οποίους συγκαταλέγονται και οι δημόσιοι υπάλληλοι, και όχι στην αγωνιστική δράση των υπόλοιπων επαγγελματιών τάξεων⁶¹. Το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' έχει λοιπόν ευρύτερη γενικά έκταση εφαρμογής από ό,τι το άρθρο 23 παρ. 2 του Συντάγματος, το τελευταίο όμως έχει διαφορετικής υφής συνέπειες και ισχυρότερη προστατευτική λειτουργία: Αν δεν αναγνωριζόταν το δικαίωμα απεργίας η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας δεν θα αρκούσε για να νομιμοποιήσει τις επεμβάσεις στην έννομη σφαίρα του εργοδότη και να αποτρέψει την εφαρμογή οποιασδήποτε επιζήμιας συνέπειας για τον μισθωτό.

Παρόλα αυτά οι δύο διατάξεις μπορεί να διασταυρωθούν σε δύο κυρίως περιπτώσεις: Πρώτον, όταν το απεργιακό δικαίωμα ασκείται ενώ υφίστανται λόγοι εφαρμογής του αρθρ. 22 παρ. 4 εδ. β' Σ. ή όταν παρόμοιοι λόγοι εμφανίζονται ενώ ασκείται το δικαίωμα της απεργίας από μία συνδικαλιστική οργάνωση. Δεύτερον, όταν ενδεχομένως μία απεργιακή κινητοποίηση ως *factum* συνιστά λόγο ή συνδέεται με λόγο εφαρμογής του αρθρ. 22 παρ. 4 εδ. β' Σ.

Βέβαια, για να εμφανισθεί ένα παρόμοιο ενδεχόμενο πρέπει να συντρέχουν και άλλες προϋποθέσεις. Η μία είναι ακραία και αυτονόητη. Πρέπει να μη βρισκόμαστε στο πεδίο εφαρμογής του αρθρ. 48 και άρα να μη έχει ανασταλεί το άρθρο 23 ή το άρθρο 22 παρ. 4 εδ. α' Σ. Αντίθετα, είναι καταρχήν αδιάφορο αν πρόκειται για απεργία νόμιμη ή παράνομη με τη στενή έννοια του όρου ή καταχρηστική. Όπως είναι και αδιάφορο αν επαρκεί ή όχι το προσωπικό ασφάλειας που προσδιορίζεται κατά νόμο ιδίως στο δημόσιο τομέα και τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών έχει διαφορετική τελεολογία, υπακούει στις ουσιαστικές προϋποθέσεις του αρθρ. 22 παρ. 4 εδ. β' και δεν συνδέεται με τον έλεγχο της νομιμότητας μιας απεργίας.

⁶⁰ Δ. Παπασταύρου, Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο, σελ. 103

⁶¹ Βλ. ιδίως Ι.Κουκιάδη, Εργατικό Δίκαιο, Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, σ. 490.

Δεν συνδέεται, κατά μείζονα λόγο, ούτε με τη δυνατότητα έμμεσης αναγκαστικής εκτέλεσης μιας δικαστικής απόφασης που διαπιστώνει τον παράνομο καταχρηστικό χαρακτήρα μιας απεργίας. Οι λόγοι αυτοί δεν είναι από τους προβλεπόμενους στο άρθρο 22 παρ. 4 εδ. β' και η επίκληση τους θα καθιστούσε την επίταξη προφανώς παράνομη.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι το αν η απεργία ως *factum* μπορεί να συνιστά λόγο εφαρμογής του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. β'. Το ενδεχόμενο αυτό θα πρέπει καταρχήν ν' αποκλεισθεί για τις περιπτώσεις πολέμου, επιστράτευσης και θεομηνίας. Η απεργιακή κινητοποίηση αυτή καθαυτή ως γεγονός δεν συνιστά καμιά από τις περιπτώσεις αυτές⁶². Αντίθετα μπορεί καταρχήν τουλάχιστον να συζητηθεί το ενδεχόμενο μία απεργιακή κινητοποίηση να δημιουργήσει προβλήματα σχετικά με τις αμυντικές ανάγκες της χώρας ή τη δημόσια υγεία. Δηλαδή δεν αποκλείεται μία απεργιακή κινητοποίηση να προκαλέσει ή να επιτείνει μία κατάσταση που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία (π.χ. απεργία μεγάλης διάρκειας γιατρών ή νοσηλευτικού προσωπικού, οδηγών απορριματοφόρων οχημάτων στους ΟΤΑ με αποτέλεσμα επικίνδυνη σώρευση απορριμάτων στους δρόμους) όπως και μία κατάσταση συνδεδεμένη με τις ανάγκες της άμυνας της χώρας (π.χ. έλεγχος εναέριας κυκλοφορίας).

Και στις δύο αυτές υποθετικές περιπτώσεις βασικός και στοιχειώδης κανόνας που απορρέει από την αρχή της αναλογικότητας είναι να μη μπορεί να καλυφθεί η οποιαδήποτε ανάγκη από άλλες κατηγορίες εργαζομένων που δεν απεργούν ή με το προσωπικό ασφάλειας. Με βάση μάλιστα την ΔΣΕ 105 έχει θεωρηθεί ότι το μέτρο της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών απεργών δεν είναι θεμιτό, εφόσον οι ανάγκες μπορούν να καλυφθούν με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών άλλων ατόμων ή κατηγοριών εργαζομένων που δεν απεργούν. Οι διατάξεις της 105^{ης} ΔΣΕ είναι τόσο σαφείς, που να μην επιδέχονται καμία παρερμηνεία ή αμφισβήτηση⁶³. Η δυνατότητα κάλυψης των διαφόρων έκτακτων αναγκών με το προσωπικό ασφαλείας ή εργαζομένους που δεν απεργούν είναι ένα ισχυρό κριτήριο για τον έλεγχο της συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 22 παρ. 4 εδ. β' και την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας⁶⁴.

Αντίθετα η πρώτη περίπτωση διασταύρωσης των άρθρων 22 παρ. 4 εδ. β και 23 παρ.2 , δηλαδή το να εμφανισθούν λόγοι που δικαιολογούν την επίταξη κατά τη

⁶² Βλ. Κ. Μπέη , Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών και η αναγκαστική εργασία, ΕΕργΔ , 1980, τ. 39, σελ. 3

⁶³ βλ. Α. Ντάσιος , Η πολιτική επιστράτευση σε περίοδο ειρήνης , ΕΕργΔ , τ. 45, 1986, σελ. 744

⁶⁴ βλ. Ε. Βενιζέλος , Πολιτική επιστράτευση και απεργία, ΕΕργΔ, τ. 45, 1986, σελ. 733

διάρκεια απεργίας ή το αντίστροφο, δε μπορεί να αποκλεισθεί. Αυτονόητο είναι πάντως ότι η απλή ύπαρξη λόγου ή λόγων ικανών κατά το Σύνταγμα να αποτελέσουν το έρεισμα επίταξης προσωπικών υπηρεσιών, χωρίς να έχει κηρυχθεί τέτοια επίταξη με τη νόμιμη διαδικασία, δεν αναστέλλει το απεργιακό δικαίωμα.

Αν η πολιτική επιστράτευση δε στηρίζεται στο Σύνταγμα η μη συμμόρφωση των απεργών δεν αποτελεί προσβολή, παράβαση της συμβάσεως εργασίας, αλλά άσκηση νόμιμου δικαιώματος (άρθρο 120 παρ. 4· Σ) . Η αποχή από την εργασία είναι νόμιμη και δικαιολογημένη. Η σύμβαση εργασίας δε θίγεται, δε λύνεται, δηλαδή στον εργοδότη δεν παρέχεται λόγος καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας. Καταγγελία από μέρους του θα είναι καταχρηστική και άκυρη.

Περιπτώσεις πολιτικής επιστράτευσης απεργών

Το μέτρο αυτό δεν είναι καινούργιο. Το είχε καθιερώσει ο ν. 325/1914 και από τότε χρησιμοποιήθηκε σε πολλές περιπτώσεις μεγάλων απεργιών των σιδηροδρομικών, των τραμβαγιέρηδων, των εργαζόμενων στις επιχειρήσεις ηλεκτροφωτισμού, του προσωπικού των αεροπορικών εταιρειών ΤΑΕ και ΟΑ κ. ά. Ο νόμος αυτός παρείχε το δικαίωμα στην Κυβέρνηση να επιστρατεύει, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, το προσωπικό των σιδηροδρόμων, τροχιοδρόμων, ατμόπλοιων που εκτελούσαν ταχυδρομική υπηρεσία, ταχυδρομείων, τηλεγραφείων, ασυρμάτων και τηλεφώνων. Οι επιστρατευόμενοι υποχρεούνταν να παρέχουν την εργασία τους στις υπηρεσίες, στις οποίες υπηρετούσαν και να αμείβονται όπως και πριν. Αλλ' ως προς την εκτέλεση των καθηκόντων τους υπάγονταν στις διατάξεις της στρατιωτικής νομοθεσίας και στις διαταγές των στρατιωτικών υπηρεσιών.

Με μεταγενέστερους νόμους (1120/1918, 1389/1918, ν.δ. 9/21 Ιουνίου 1918, 13/16 Ιουνίου 1918 κ.α.) οι διατάξεις του νόμου αυτού επεκτάθηκαν και σ' άλλες κατηγορίες εργαζόμενων, όπως των μεταλλωρύχων, των εργαζόμενων στη διώρυγα Κορίνθου, στον ηλεκτρισμό, φωταέριο, κίνηση κ.λ.π. Οι περί επιστράτευσης των μισθωτών διατάξεις του παραπάνω νόμου γενικεύθηκαν με τους α.ν. 245/1936, 1861/1939, 1984/1939, 1986/1939 και 450/1945, σε τρόπο ώστε να παρέχεται στην Κυβέρνηση η δυνατότητα να επιστρατεύει τους απεργούντες μισθωτούς σε κάθε περίπτωση, που κατά την κρίση της ήταν αναγκαία η πολιτική επιστράτευση, για την αντιμετώπιση εκτάκτων αναγκών και κάθε φύσης ανωμαλίας, που θα εμπόδιζε την

οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας ή θα διατάραζε την κρατική και κοινωνική ζωή της χώρας (α.ν. 450/1945)⁶⁵.

Υπό το νέο Σύνταγμα ο θεσμός συνέχισε να χρησιμοποιείται στην πράξη, με συχνότητα όχι ιδιαίτερα μεγάλη, ούτε όμως και αμελητέα, και με μόνιμο σκοπό την καταστολή απεργιακών κινητοποιήσεων. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής περιπτώσεις :

Το 1976 κηρύχθηκε πολιτική επιστράτευση των απεργούντων γεωπόνων, δασολόγων, κτηνιάτρων, ιχθυολόγων και γεωλόγων υπαλλήλων του υπουργείου Γεωργίας και των αντιστοίχων νομαρχιακών υπηρεσιών. Η σχετική απόφαση⁶⁶ επικαλείται, εντελώς επιγραμματικά, ως δικαιολογητική βάση της την «εξασφάλιση της δημόσιας υγείας» και την «εξυπηρέτηση βασικών αναγκών ζωτικής σημασίας του κοινωνικού συνόλου». Η δεύτερη αυτή βάση δεν προβλέπεται βέβαια από το Σύνταγμα, ενώ και σε σχέση με την πρώτη δεν αναφέρεται η ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Αργότερα μέσα στην ίδια χρονιά νέα απεργία των παραπάνω υπαλλήλων αντιμετωπίστηκε με τον ίδιο τρόπο, χωρίς αυτή τη φορά η σχετική απόφαση να έχει οποιαδήποτε αιτιολογία, πέρα από μία αναφορά, στο προοίμιο της, στο γεγονός ότι η χώρα «τελεί εις κατάστασιν γενικής επιστρατεύσεως των ενόπλων δυνάμεων»⁶⁷

Το 1976 επίσης είχαμε αλληπάλληλες κηρύξεις πολιτικής επιστράτευσης για ν' αντιμετωπισθούν οι απεργίες του προσωπικού της Δ.Ε.Η. Τόσο οι εγκριτικές της πολιτικής επιστράτευσης αποφάσεις του πρωθυπουργού όσο και οι αντίστοιχες του υπουργού βιομηχανίας, που κήρυσσαν την επιστράτευση⁶⁸, στερούνταν οποιασδήποτε αιτιολογίας και μάλιστα ούτε καν ανέφεραν μεταξύ των διατάξεων ενόψει των οποίων εκδόθηκαν και εκείνες του άρθρου 22 παρ. 3 του Συντάγματος.

Το 1977 είχαμε την πολιτική επιστράτευση του απεργούντος προσωπικού των ψυχιατρικών καταστημάτων⁶⁹. Και πάλι απουσίαζε οποιαδήποτε αιτιολογία, εκτός της γνωστής αναφοράς, στο προοίμιο, στην κατάσταση γενικής επιστράτευσης, χωρίς βέβαια καμία συσχέτιση με τη συγκεκριμένη πολιτική επιστράτευση. Εξάλλου στην περίπτωση αυτή θα ήταν έτσι κι αλλιώς μάλλον δυσχερές να θεμελιωθεί σχέση ανάμεσα στη λειτουργία των ψυχιατρικών καταστημάτων και στην ετοιμότητα των ενόπλων δυνάμεων.

⁶⁵ βλ. παραπάνω και Λ. Ντάσιου, Εργατικό Δικονομικό Δίκαιο, Απεργία και δικαστική επίλυση διαφορών, σελ. 1048

⁶⁶ Υ Α 952 (Πρωθυπουργού) της 9.2.1976/ ΦΕΚ Β 168

⁶⁷ Υ Α 48 (Πρωθυπουργού) της 8.12.1976/ΦΕΚ Β 1476

⁶⁸ ΥΑ 993 (Πρωθυπουργού) της 11.2.1976/ΦΕΚ Β 181, 1135 (Πρωθυπουργού) της 18.2.1976/ΦΕΚ Β204, 1242 (Πρωθυπουργού) της 21.2.1976/ΦΕΚ Β 223 και 796 (Βιομηχανίας) της 11.2.1976/ΦΕΚ Β 181, 972 (Βιομηχανίας) της 18.2.1976/ΦΕΚ Β 204, 1052 (Βιομηχανίας) της 21.2.1976/ΦΕΚ Β 223, 1335

⁶⁹ ΥΑ 254 (Πρωθυπουργού) της 5.5.1977/ΦΕΚ Β 427 και Φ. 235/1106 (Κοινων. Υπηρεσιών) της 5.5.1977/ΦΕΚ Β427.

Εξαίρεση στον κανόνα της χρησιμοποίησης της πολιτικής επιστράτευσης με αντιπεργιακούς σκοπούς αποτέλεσε η επιστράτευση των πολιτικών μηχανικών του νομού Θεσσαλονίκης το καλοκαίρι του 1978, για ν' αντιμετωπισθεί η κατάσταση έκτακτης ανάγκης που είχαν προκαλέσει οι σεισμοί του Ιουνίου του έτους εκείνου, δεδομένου ότι το τεχνικό προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών ήταν ανεπαρκές αριθμητικά για να διαπιστώσει τις ζημιές και να επιβλέπει τις αναγκαίες επισκευές, όπως ανά φέρουν οι σχετικές αποφάσεις⁷⁰ Η επιστράτευση αυτή εύρισκε προφανές και αδιαμφισβήτητο έρεισμα στην πρόβλεψη του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. β' Σ. περί «επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεομηνία».

Το 1979 κηρύχθηκε πολιτική επιστράτευση των τραπεζικών υπαλλήλων, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει τότε μία εβδομάδα απεργίας. Η εγκριτική απόφαση του πρωθυπουργού⁷¹ ήταν τη φορά αυτή λιγότερα φειδωλή σ' αιτιολογία, επικαλούμενη την ανάγκη ν' αντιμετωπισθούν ανωμαλίες που παρακωλύουν και διαταράσσουν την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και ιδιαίτερα τον εφοδιασμό της σε ζωτικά είδη πρώτης ανάγκης και την καταβολή των αποδοχών μεγάλου αριθμού εργαζομένων μέσω των τραπεζών. Ωστόσο είναι φανερό πως τέτοιου είδους «ανωμαλίες» δεν υπάγονται, άμεσα τουλάχιστον, σε καμία από τις εξαιρέσεις του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. β' του Συντάγματος.

Το 1979 και το 1980 έγινε επίσης δυο φορές επίταξη των βυτιοφόρων οχημάτων δημόσιας χρήσης εκκένωσης βόθρων και πολιτική επιστράτευση των εργαζομένων σ' αυτά. Οι σχετικές αποφάσεις⁷² επικαλούνταν τους κινδύνους για την υγεία των πολιτών, οι οποίοι θα προέκυπταν ως συνέπεια της αδυναμίας εκκένωσης των βόθρων, όπως η πρόκληση μολυσματικών και επιδημικών νόσων. Στο μέτρο που οι κίνδυνοι αυτοί ήταν πραγματικοί, οι αποφάσεις εύρισκαν έρεισμα στο Σύνταγμα, δεδομένου ότι το άρθρο 18 παρ. 3 επιτρέπει την επίταξη πραγμάτων «για τη θεραπεία άμεσης κοινωνικής ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία», ενώ αντίστοιχα το άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β' επιτρέπει την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών για την αντιμετώπιση «ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία».

Το 1980 εξάλλου επιστρατεύθηκαν οι ελεγκτές εναερίου κυκλοφορίας της Υπηρεσίας Πολιτικής Αεροπορίας⁷³ και το ίδιο έγινε και το 1983, κατά τη διάρκεια

⁷⁰ Υ Α 1121 (Πρωθυπουργού) της 30.6.1978 και 4190 (Δημοσίων Έργων κ«ι Βορ. Ελλάδος) της 1.7.1978/ΦΕΚ Β 590.

⁷¹ Υ Α 1570 (Πρωθυπουργού) της 11.7.1979/ΦΕΚ Β 605.

⁷² ΥΑ 1397 (Πρωθυπουργού) της 14.2.1979/ΦΕΚ Η 14.1, 1820 (Πρωθυπουργού) της 21.6.1980/ΦΕΚ Β 557 και Φ1/6071/419 (Οικονομικών και Συγκοινωνιών) της 14.2.1979/ΦΕΚ Β 143. Φ1/22 160/1651 (Οικονομικών και Συγκοινωνιών) της 21.6.1980/ΦΚ Β 557

⁷³ Απόφαση ΑΠΓΠ 3437/1.12.1980 του Πρωθυπουργού (ΦΕΚ 1249/2.12.80) και, ΠΣΕΑ/Α/45291/1836/2.12.1980 του Υπουργού Συγκοινωνιών (ΦΕΚ 1250/2.12.80).

⁷⁴ ΥΑ Τ228 (Πρωθυπουργού) της 22.7.1983/ΦΕΚ Β 423 και 10673 (Συγκοινωνιών) της 22.7.1983/ΦΕΚ Β 42

απεργίας τους, με τον σκοπό της «πρόληψης ανωμαλιών από την παρακώλυση εκτέλεσης των εναέριων συγκοινωνιών που μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο την υγεία και ασφάλεια ζωής των διακινουμένων προσώπων, την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας, καθώς και την εθνική άμυνα αυτής και να ζημιώσουν το εθνικό συμφέρον»⁷⁴.

Το καλοκαίρι του 1988 κηρύχθηκε μια ακόμη πολιτική επιστράτευση του προσωπικού της Πολιτικής Αεροπορίας και συγκεκριμένα των ελεγκτών εναέριας κυκλοφορίας, ηλεκτρονικών, αερολιμενικών, τηλεπικοινωνιακών και λοιπών υπαλλήλων⁷⁵.

Η υπόθεση των οδηγών βυτιοφόρων δημόσιας χρήσης

Από τις περιπτώσεις πολιτικής επιστράτευσης που έχουν σημειωθεί τα τελευταία χρόνια ξεχωρίζουν η υπόθεση οδηγών βυτιοφόρων δημόσιας χρήσης και της Ολυμπιακής Αεροπορίας, καθώς παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι δικαστικές κρίσεις για τη συνταγματικότητα του μέτρου.

Το 1983 το Συμβούλιο Επικρατείας έκρινε αίτηση ακυρώσεως κατά της αποφάσεως για πολιτική επιστράτευση των ιδιοκτητών οδηγών βυτιοφόρων δημόσιας χρήσης, με παράλληλη επίταξη των οχημάτων τους⁷⁶. Αφού το δικαστήριο έκρινε ότι το με την «επίταξη προσωπικών υπηρεσιών» νοείται αποκλειστικά η επίταξη της εργασίας των οποιουδήποτε ατόμου ικανού για εργασία, εισήλθε στην εξέταση της συνταγματικότητας της υπουργικής απόφασης, αιτιολογία της οποίας ήταν ότι η συνεχιζόμενη τον Φεβρουάριο του 1983 απεργία των ιδιοκτητών βυτιοφόρων σε συνδυασμό με το πρωτοφανές κύμα κακοκαιρίας που είχε ενσκήψει κατά το προηγούμενο από την έκδοση της πράξης διήμερο δημιούργησε σοβαρή έλλειψη καυσίμων σε νοσοκομεία, σχολεία, πολυκατοικίες. Η απόφαση έκρινε ότι τα παραπάνω πραγματικά περιστατικά ήταν βάσιμα και θεμελίωναν κίνδυνο της δημόσιας υγείας λόγω θεομηνίας, με αποτέλεσμα να απορρίψει τον αντίστοιχο λόγο ακυρώσεως.

Η απόφαση, χωρίς να ασχοληθεί καθόλου με το ενδεχόμενο αντίθεσης του μέτρου στην ΕΣΔΑ, απορρίπτει λόγο ακυρώσεως στηριζόμενο στην παραβίαση, όπως ισχυρίσθηκε το αιτούν σωματείο των ιδιοκτητών, της υπ' αριθ. 105 ΔΣΕ, με το

⁷⁵ Υ Α 585 (Πρωθυπουργού) της 23.6.1988

⁷⁶ ΣτΕ 2960/ 1983, Το Σ 1983, σελ. 664 επ.

αιτιολογικό ότι αυτή αφορά τους μισθωτούς και όχι τους ελεύθερους επαγγελματίες. Παραπέρα προχωρεί στην διαπίστωση ότι ο κίνδυνος της δημόσιας υγείας από θεομηνία δικαιολογεί την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών πέρα ή και αντίθετα από τις διατάξεις της διεθνούς συμβάσεως, λόγω της τυπικής υπεροχής του Συντάγματος έναντι της τελευταίας.

Το κυριότερο τρωτό σημείο της απόφασης όμως είναι ότι ενώ δέχεται ως πασίδηλο ότι στο μεταξύ είχε παρέλθει η κακοκαιρία και ενώ η προσβαλλόμενη πράξη δεν είχε παύσει να ισχύει, εντούτοις υποστηρίζει ότι «η έκλειψη των συνθηκών, εξαιτίας των οποίων αποφασίσθηκε η επιβολή πολιτικής επιστρατεύσεως, δεν ασκεί επιρροή στο αντικείμενο της δίκης, αλλά θα συνιστούσε λόγον άρσεως της επιστρατεύσεως μετά την υποβολή σχετικής αιτήσεως προς την Διοίκηση από τους ενδιαφερομένους». Κάτι τέτοιο είναι σαφώς αντίθετο στο πνεύμα του άρθρου 22, το οποίο, απαγορεύοντας στο εδ. α' της παρ. 4(πρώην 3) ρητά και κατηγορηματικά οποιαδήποτε μορφή αναγκαστικής εργασίας, απλώς ανέχεται, με το εδ. β', ορισμένες ειδικές και παροδικές, από τη φύση τους, εξαιρέσεις. Η παράταση της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών και μετά την πάροδο του δικαιολογητικού της λύγου καταστρατηγεί την οικονομία της συνταγματικής ρύθμισης.

Η υπόθεση της Ολυμπιακής Αεροπορίας

Τον Ιούνιο του 1986 κηρύχθηκε πολιτική επιστράτευση των χειριστών και ιπτάμενων μηχανικών της Ολυμπιακής Αεροπορίας παρά την επιστράτευσή τους τα πληρώματα συγκεκριμένων αεροσκαφών αρνήθηκαν να εκτελέσουν προγραμματισμένες πτήσεις. Από τη ματαίωση των πτήσεων υπέστη βέβαια ζημία η Ολυμπιακή, η οποία ζήτησε τη συντηρητική κατάσχεση περιουσίας των εργαζομένων που αρνήθηκαν να εκτελέσουν τις πτήσεις, προκειμένου να διασφαλίσει την ικανοποίηση των αξιώσεων της για αποζημίωση εναντίον τους. Το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών εκδικάζοντας την αίτηση της Ολυμπιακής⁷⁷ είχε ν' αντιμετωπίσει το προδικαστικό ζήτημα της συνταγματικότητας της πολιτικής επιστράτευσης. Το δικαστήριο έκρινε ότι πιθανολογήθηκε κίνδυνος από την απεργία «για την γενική οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας και έτσι ζημιά και για το εθνικό συμφέρον». Παραπέρα κρίθηκε ότι η «ανάγκη πρόληψης των ανωμαλιών που αναφέρθηκαν

⁷⁷ 11333-11338/1986 ΜονΠρωτΑθ, ΕΕργΔ 1986, σελ. 750

επιστηρίζει πραγματικά μια από τις περιπτώσεις που το άρθρο 22 § 3 του Συντάγματος προβλέπει, έτσι ώστε να μη βεβαιώνεται παραβίαση του Συντάγματος». Η αιτιολογία αυτή, είναι, βέβαια, καταφανώς εσφαλμένη, αφού αντίθετα καμία απολύτως από τις προβλεπόμενες στο άρθρο 22 παρ. 3 εδ. β' εξαιρέσεις στον κανόνα της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας δεν αναφέρεται αόριστα στο «εθνικό συμφέρον» ή στη «γενική οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας». Επιπλέον το δικαστήριο δεν το απασχόλησαν καθόλου οι διατάξεις της ΕΣΔΑ και των υπ' αρ. 29 και 105 ΔΣΕ.

Εναντίον των αποφάσεων με τις οποίες κηρύχθηκε η πολιτική επιστράτευση ασκήθηκαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας αιτήσεις ακυρώσεως από τα σωματεία των χειριστών και των ιπταμένων μηχανικών. Σχετικά με τις αιτήσεις αυτές εκδόθηκαν παραπεμπτικές αποφάσεις του Δ' Τμήματος προς την Ολομέλεια του δικαστηρίου, λόγω μείζονος σπουδαιότητας της υπόθεσης.

Η πολιτική επιστράτευση ως προσβολή της συνδικαλιστικής ελευθερίας

Το δικαίωμα της απεργίας, τέλος, ως μέσο πίεσεως για τη βελτίωση της θέσεως των εργαζομένων, αναδεικνύεται σε αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής αυτονομίας. Μάλιστα, η απεργία μπορεί να αντιμετωπισθεί με τα μέσα του κοινού εργατικού δικαίου (προσωπικό ασφαλείας ή και στοιχειώδους εξυπηρετήσεως κοινωνικών αναγκών).

Αντιθέτως, Η πολιτική επιστράτευση ως θεσμός δεν έχει, κατά τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, καμιά σχέση με τη διευθέτηση των κοινωνικών ανταγωνισμών. Παρεμβάλλεται μεταξύ των ανταγωνιζομένων και σε βάρος των εργαζομένων με τρόπο καταρχήν νομικά «αφύσικο», και δημιουργεί συνταγματικές αντιφάσεις και αδιέξοδα. Η σύζευξη αυτή της απεργίας με την πολιτική επιστράτευση εισάγει στο δίκαιο της απεργίας ένα ξένο σώμα έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται η απεργία καθεαυτή, ερήμην της διαφοράς που υποστηρίζει, αποκομμένη δηλαδή από το ειδικό νομικό και κοινωνικό περιβάλλον της, οδηγώντας ολόκληρο το σύστημα της συλλογικής αυτονομίας σε οξεία κρίση.

Συνάγεται επομένως το συμπέρασμα ότι η πολιτική επιστράτευση των απεργών δεν είναι καταρχήν αναγκαία, ενώ η παρεμβολή της είναι αφύσικη και ως εκ τούτου αποτελεί ανωμαλία, όχι μόνο γιατί προσβάλλει την αρχή της ουδετερότητας του κράτους, αλλά και γιατί οι συνέπειες της ξεπερνούν τα όρια της καταστολής της απεργίας. Η ποινική δίωξη προπαντός, που αν κινηθεί, δεν ανακόπτεται, δεν είναι

δυνατό να ανταποκρίνεται στη θέληση του συνταγματικού και του κοινού νομοθέτη ως μέσο για την αντιμετώπιση απεργιών. Κυρίως όμως θα πρέπει, επειδή θίγει συνταγματικά δικαιώματα, να είναι το έσχατο μέσο αφού δηλαδή κατά την συνταγματικά θεμελιωμένη αρχή της αναλογικότητας επιδιωχθεί η εξομάλυνση με τους άλλους, ηπιότερους και φυσιολογικούς τρόπους, που παρέχει η νομοθεσία. Επιβάλλεται προπαντός συνταγματικά, στα χρονικά περιθώρια, που ανάλογα με τις περιστάσεις κατά καλή πίστη υπάρχουν σε κάποιο μέτρο πάντα, η διαπραγμάτευση (αυτήν άλλωστε εξυπηρετεί η προειδοποίηση) και η προσφυγή στην οποιαδήποτε δυνατή μεσολάβηση και τη διαιτησία.

Η απεργία υπόκειται σε πολλούς όρους νομιμότητας, διαδικαστικούς(λήψη απόφασης, προσωπικό ασφαλείας, προειδοποίηση) και ουσιαστικούς (γενική νομιμότητα, απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος, έσχατο μέσο επιδίωξης της ευνοϊκής λύσης). Το δίκαιο της απεργίας είναι, συνεπώς, αυτάρκες και περιλαμβάνει και τις ασφαλιστικές δικλείδες για την ομαλή και σύμφωνα με τον προορισμό του λειτουργία του θεσμού. Άλλωστε , όπως και η ιστορία έχει αποδείξει, όσο ενοχλητικό και αν είναι το δικαίωμα της απεργίας, η κοινωνική ισορροπία διευκολύνεται περισσότερο από την ισχυροποίησή του παρά από την αποδυνάμωσή του⁷⁸.

Επίλογος

Η αναγκαστική εργασία απαγορεύτηκε ρητά για πρώτη φορά με το άρθρο 22 παρ3 (τώρα 4) του Συντάγματος του 1975. Εκτός από τις συνταγματικές διατάξεις η εργασία απαγορεύεται και από τις υπ' αριθ. 29 και 105 ΔΣΕ και από το άρθρο 4 παρ. 2 της ΕΣΔΑ. Φορείς του δικαιώματος από το άρθρο 22 παρ. 4 εδ α' Σ είναι αδιακρίτως οι Έλληνες και οι αλλοδαποί, ενήλικοι και ανήλικοι, είτε εργαζόμενοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας είτε ελεύθεροι επαγγελματίες, ακόμα και οι άνεργοι ή άεργοι, όπως και τα νομικά πρόσωπα , ενώ στρέφεται κατά του κράτους, αλλά και κατά των ιδιωτών ,“ τριτενεργώντας”. Εξαίρεση από την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας εισάγει το εδ β της παρ. 4 αρ. 22 Σ. , που προβλέπει το θεσμό της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών. Οι ουσιαστικές προϋποθέσεις είναι οι ο πόλεμος, η επιστράτευση, η ανάγκη άμυνας της χώρας , η έκτακτη κοινωνική ανάγκη από θεομηνία και η ανάγκη που

⁷⁸ βλ. Α. Καρακατσάνη, Πολιτική επιστράτευση και εργασιακές σχέσεις, ΕΕργΔ 1986, σελ. 738 επ.

μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Τα σχετικά με την επίταξη τα ρυθμίζουν ειδικό νόμοι, ενώ το μέτρο αυτό πρέπει να είναι αναγκαίο και κατάλληλο. Σε επίπεδο κοινού δικαίου, το ν.δ. 17/1974 «περί πολιτικής σχεδίασεως εκτάκτου ανάγκης» διευρύνει ανεπίτρεπτα το φάσμα των καταστάσεων που μπορούν να δικαιολογήσουν την επίταξη, ή, κατά τη δική του ορολογία, «πολιτική επιστράτευση», και απειλεί δρακόντειες ποινικές κυρώσεις κατά των παραβατών.

Conclusion

Compulsory labour was prohibited expressly for the first time by the article 22 par.3 (now 4) of the Constitution of Greece (1975). Apart from the constitutional provisions the work is also prohibited by the 29 and 105 International Labour Conventions and article 4 par.2 European Convention of Human Rights. Institutions of right from article 22 par. 4 are indiscriminately the Greeks and the foreigners, adults and minors, or workers with relation of made dependent work or free professionals, as the legal persons, while it is turned at the state, but also at the private individuals. Exception from the prohibition of obligatory work imports the verse b par.4 article 22 C, that forecasts the institution of requisition of personal services. The essential conditions are the war, the mobilisation, the need of defence of country, the extraordinary social need from calamity and the need that can place in danger the public health. This measure should be necessary and suitable. In level of common right, the legislative decree 17/1974 "for political designing of emergency" extends impermissible the spectrum of situations that can justify the requisition, or, at his own terminology, "political mobilisation", and threatens strict penal sanctions at the offenders.

Βιβλιογραφία

ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ. Η αναγκαστική εργασία ΕΕργΔ 1957,τόμος 16

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Θ. Η ρυθμιστική επέμβαση του νομοθέτη στην επαγγελματική ελευθερία, το Σ 1989

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε. Η καταχρηστική άσκηση της συνδικαλιστικής ελευθερίας, Δίκαιο και Πολιτική

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε. Πολιτική επιστράτευση και Απεργία ΕΕργΔ, 1986, τόμος 45

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π. Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα Β' , Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ. Το δικαίωμα εργασίας, ΕΕργΔ 1978

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Θ. Απεργία και πολιτική επιστράτευση ΕΕργΔ, 1986, τόμος 45

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ Ι. Νομιμότης επιστρατεύσεως απεργών , ΕΕργΔ 1956 , τόμος 15

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Α. Το Σύνταγμα και το Εργατικό Δίκαιο, Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του Δημοσίου Δικαίου, Αθήναι 1976

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Α. Πολιτική επιστράτευση και εργασιακές σχέσεις,ΕΕργΔ 1986, τόμος45

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Α. Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο , Αθήνα – Κομοτηνή 1988

ΚΑΡΑΛΗΣ Α. Η πολιτική επιστράτευση των μισθωτών , ΕΕργΔ 1985, τόμος 42

ΚΟΥΚΙΑΔΗ Ι. Σχέσις Συντάγματος και Εργατικού Δικαίου, ΕΕργΔ 1982

ΜΠΕΗ Κ. Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών και η αναγκαστική εργασία,ΕΕργΔ 1980τ.39

ΝΤΑΣΙΟΣ Λ. Συνδικαλιστικές Ελευθερίες και επιστράτευση απεργών, ΕΕργΔ 1980 τ.39

ΝΤΑΣΙΟΣ Λ Η πολιτική επιστράτευση των απεργών σε περίοδο ειρήνης,ΕΕργΔ1986 τ. 45

ΝΤΑΣΙΟΣ Λ. Εργατικό Δικονομικό Δίκαιο , Β/II,Αθήνα 1984

ΠΑΡΑΡΑΣ Π. Σύνταγμα 1975, Corpus II, Αθήνα – Κομοτηνή 1985

ΣΑΡΜΑΣ Ι. Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Αθήνα-Κομοτηνή 1990

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ. Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1992

Νομολογία

ΣΤΕ 776/1960

ΣΤΕ 1537/1961, 1538/1961

ΣΤΕ 950/1962

ΜονΠρωτΘεσ 3729/ 1979

ΑΠ 3437/1980

ΣΤΕ 2960/1983

ΣΤΕ 292/1984

ΜονΠρωτΑθ 11333-11338/1986